

Monografier

En svindlande uppgift. Sverige och biståndet 1945–1975

Annika Berg, Urban Lundberg & Mattias Tydén

Ordfront, 2021, 759 s.

Det tillhör ovanligheterna att jag under flera år inväntar publikationen av ett forskningsverk. Men svensk biståndshistoria har varit så pass underbeforskad att vi är många som sett fram emot resultatet av det Vetenskapsrådsfinansierade projekt som Annika Berg, Urban Lundberg och Mattias Tydén nu slutfört. Belysningen av det svenska biståndets formering som politikområde, samt kartläggningen av intressegruppers intentioner i biståndsfrågorna, har hittills varit något av en intern angelägenhet för de tjänstemän och politiker som var med i processen. Forskningsläget har bestått av några antologibidrag samt en mängd texter av tidigare SIDA-anställda. Även inom nordiska biståndsforskningsprojekt, som i dubbelvolymen *The Aid Rush* (Oslo 2008), har frånvaron av ett svenskt fokus varit lika markant som frånvaron av svenska författarbidrag. Men så har biståndsforskningens nordiska nav sedan länge varit placerat i Oslo kring forskare som Olav Stokke och Sunniva Engh.

Det är i första hand avsaknaden av grundliga empiriska studier som varit påtaglig i Sverige, tillsammans med de existerande mindre studiernas svårighet att analysera biståndets framväxt som en historisk process. Annat är det i Danmark och Norge. Där har man kunnat stoltsera med omfångsrika arkivbaserade studier av respektive länders biståndsrelaterade relationer med det globala syd, så som *Idealer og realiteter. Dansk udviklingspolitik*

historie 1945–2005 (2009) och triptyken *Norsk utviklingshjelps historie* (2003) som täcker åren 1952–2002.

Det är således en stor svensk forskningslucka som *En svindlande uppgift* kan tänkas fylla. Liksom de nordiska förebilderna är perspektivet vitt och utrymmet väl tilltaget. Men där de nordiska kollegerna, speciellt de danska, främst rört sig i myndighetsarkiven går Berg, Lundberg och Tydén längre och adderar en rad tidigare ostuderade arkiv, där den långvarige SIDA-direktören Ernst Michaneks kvarlätenkap ger ett särskilt outhärligt avtryck. Likadant skiljer sig boken i sin ambitiöst kontextualiserande strävan. För att kunna uppnå studiens huvudsyfte, att skildra det svenska biståndets uppbyggnad och konsolidering under efterkrigstiden och sätta detta i ett historiskt sammanhang, nyttjas allt från riksdagsdebatter, statliga utredningar, debattböcker, kongresstryck och dagstidningar, till teaterpjäser, dokumentärfilmer och tv-program (även om flera av de audiovisuella källorna tyvärr saknas i källförteckningen).

Det blir snabbt tydligt för läsaren att svensk biståndshistoria inte endast handlar om SIDA, som grundades först 1965. Studien tar nämligen sin början efter andra världskriget då utvecklingsfrågor och idéer om bistånd till fattigare länder kryper upp på den globala agendan, dels inom nybildade Förenta Nationerna, dels som strategiska morötter i händerna på kalla krigets stormakter. 1950-talets Sverige präglades enligt författarna av tre biståndsvisioner, och den som tror att den annars så överordnade socialdemokratin företrädde en av dem får sig här en läxa. Över huvud taget höll sig partipolitiken i bakgrunden på grund av svårigheten

att "sälja in" en politik som enbart kostar pengar och saknar synbart resultat. Det första biståndsiniciativet var dock statligt och kom från utrikesdepartementet som såg till att en halvstatlig kommitté bildades som genom förgreningar i Organisationssverige skulle företräda FN:s internationalism som därmed skulle sippra in i samhällets vinklar och vrår. En andra, ofta förbisedd, intressegrupp är näringslivet som såg affärskontakterna med före detta kolonier som en framtidsfråga som kunde förvaltas medelst bistånd. En tredje grupp var missionen, som allt medan åren gick framstod som omodern i en avkoloniserad värld.

År 1962 blev biståndet statligt och ett nytt, för aktörerna förbart, politikområde skapades. Det enda verkligt tydliga målet var att området skulle tillföras stora summor pengar och här utkristalliseras några av bokens centrala frågor: varför bistånd, hur mycket, och till vem?

De nordiska ländernas särställning som generösa biståndsgivare har lett till att biståndslitteraturen ofta besvarat den första frågan genom att framhålla länderna som "moraliska stormakter". Därmed har säkerhets- och handelspolitiska egenintressen osynliggjorts. Författarna ansluter till den senare forskning som lyft fram de nordiska ländernas sårbara position mellan stormaktsblocken där bistånd sågs som en oundviklig strategi för att erhålla en plattform i en postkolonial värld och en väg mot internationell säkerhet. Spänningen mellan altruism och egoism präglar biståndet genom hela undersökningsperioden, liksom spänningen mellan mångfalden av aktörer. Speciellt intressanta är de interna myndighetsstriderna mellan SIDA och utrikesdepartementet som oundvikligen uppstod när politikområdena grep in i varandra. Forskarna kan här i viss mån tidigarelägga den "aktiva utrikespolitiken" till tidigt 1960-tal snarare än till Olof Palmes senare Vietnam-kritik där den brukar förläggas. I slitningarna uppkommer också en nyanserad bild av Michanek som kritisk mot de progressiva länderval som genomdrevs

under regeringens vänstersväng omkring 1970. Tack vare gedigen arkivforskning kan vi ta del av den frapperande bilden av hur socialdemokraten Michanek vädrar morgonluft vid valförlusten 1976.

Mer pengar betydde inte bara målkonflikter utan också flaskhalsar. Det visade sig att biståndets "svindlande uppgift" främst låg i att göra av med alla pengar som det eftersökta enprocentmålet allokerade. Det blev också tydligt att det inte fanns någon slutpunkt för biståndet. Behoven var ju outtömliga. Frågan om "hur mycket" skapade därmed en besvärlig insikt om Sveriges litenhet. Besvärlig, eftersom insikten synliggjorde det författarna kallar "biståndets skalproblematik". Oavsett storlek gjorde biståndsmöden ingen större skillnad. Hur skulle det då legitimeras? Effekten gynnades heller inte av att befolkningen i mottagarländerna bara ökade. Därför blev "befolkningsbromsen" familjeplanering ett föredraget biståndsområde. Omkring allokeringsfrågan gör författarna ett av sina mest välkomna bidrag i form av en diskussion om enprocentmålet diskursiva framväxt och problematiserar specifikt dess godtycklighet som ekonomisk variabel och styrka som propagandabegrepp.

Och propaganda behövdes. För inget säljer så bra som sex och u-hjälppsskandaler, som en amerikansk kolumnist ska ha yttrat. Det som främst stod i centrum när biståndet debatterades offentligt var inte *vad* man gjorde eller *hur* man gjorde det, utan *var* man gjorde det. I författarnas diskussion av landvalsfrågan framkommer pragmatiska aspekter som i viss mån undgått tidigare forskning där man kanske främst framhållit missionens påverkan eller lockats av tanken om Sverige som exportör av välfärdslösningar gentemot hyfsat liktänkande (socialistiska) länder. Författarna pekar mer på nödvändigheten att fokusera på självständiga, politiskt stabila, engelsktalande länder där det fanns etablerad kontakt. Som lika viktigt framhålls även ett institutionellt spårberoende som författarna menar kännetecknar biståndspraktiken där

dess naturligt långsiktiga ramar fångar in den i tidigare tagna beslut. Inte minst bidrar denna byråkratiska tröghet till svårigheten att utvärdera biståndsinsatser eftersom de ständigt pekar framåt, vilket också gör att biståndet ofta upplevs som ett konstant misslyckande.

Det är många aktörer som genom empirin ger sig tillkänna i boken. Men två grupper förblir tysta. Den ena är biståndsmottagarna, men här är författarna tydliga i sin avgränsning att endast studera svenska arkiv. En annan grupp, som lätt glöms bort i sammanhanget, är det svenska folket som precis som biståndsmottagarna inte gjort några direkta avtryck i arkiven. De tjänstemän, politiker och debattörer som figurerar i materialet kan inte sägas varit representativa för den massa som de facto öppnade plånboken och (mer eller mindre medvetet) gjorde biståndet möjligt. Att vi inte får korn på vad svenskarna tyckte är dock inget större hinder när det kommer till att skapa förståelse för biståndets framväxt. Det hänger nämligen ihop med det som många biståndsforskare konstaterat på senare år: att folkets opinion aldrig varit en avgörande påtryckare i biståndsfrågan. Folkets okunnighet och ointresse för globala utvecklingsfrågor sågs snarare som ett avgörande problem när staten i slutet av 1960-talet beslutade att FN:s enprocentmål skulle uppnås (vilket krävde att biståndsbudgeten varje år ökade med 25 procent). Dilemmat kring folkets okunnighet skulle, som så många andra svenska samtida ”samhällsproblem”, åtgärdas medelst attitydförändrande information. Det var därför SIDA under perioden hanterade en av de största budgetposterna för information bland svenska myndigheter. Likadant var det inom SIDA:s nordiska motsvarigheter, vilka alla pushades av FN att mobilisera opinionen i biståndspositiv riktning. Den ”demokratiska förhandling” mellan en rad politiska aktörer, frivilligorganisationer, löntagarorganisationer och intressegrupper som forskarna menar präglade det svenska biståndets framväxt var kanske inte så

demokratisk egentligen. Speciellt eftersom SIDA använde sig av just dessa aktörer som en buffert mellan myndigheten och folket för att kunna sprida attitydförändrande och opinionsbildande information genom en i biståndssammanhang internationellt gängse vidareinformationsstrategi.

Lars Diurlin

Judarnas historia i Sverige

Carl Henrik Carlsson

Natur & Kultur, 2021, 399 s.

Ingen med intresse för svenskjudisk historia har kunnat undgå Hugo Valentins klassiska verk *Judarnas historia i Sverige*, utgivet 1924, och den förkortade populärt hållna utgåvan från 1964, *Judarna i Sverige*. Valentins arbeten skildrar en framgångsrik svensk judenhet som genom hårt arbete, nytta och nationell lojalitet gavs medborgarskap och politiska rättigheter, samtidigt som den fått kämpa för att bevara det judiska. Arbetena står sig väl men är förvisso präglade av sin tids centralistiska och politiska historieförskrivning och behandlar vissa perioder och aspekter av svenskjudiskt liv ganska kortfattat. Forskningsfronten har naturligtvis inte stått stilla. Inte minst under de två senaste decennierna har det forskats och skrivits mycket i ämnet. Många med mig har sett fram emot ett nytt översiktsverk. Nu är det äntligen här.

Carl Henrik Carlssons Augustusprisnominerade *Judarnas historia i Sverige* – ja, titeln är densamma som på Valentins bok – kommer liksom föregångaren säkerligen nå status av standardverk och klassiker. Författaren har tagit sig an ett jättestor projekt, läst in det breda forskningsfältet, vetenskaplig litteratur i historia och andra discipliner, såväl som populärvetenskap, memoarer, biografier och jubileumsskrifter av alla de slag – litteraturlistans uppemot 400 titlar kommer ha stort informationsvärde för fortsatt forskning – och därtill gjort ett antal empiriska forskningsnedslag.

Ur detta myller av fakta har Carlsson sammanställt ett välskrivet, strukturerat och sammanhållet översiktsverk om den svenskjudiska historien från medeltid till idag i populär form.

Inledningskapitlet diskuterar innehållet, bokens röda trådar och teman samtidigt som centrala begrepp definieras, om än inte särskilt djupgående. Den första tråden som framhålls är relationen mellan det svenskjudiska kollektivet och majoritetssamhället, beskriven som ett "socialt kontrakt". Ett tema rör det inom-judiska, i form av integrationsstrategier, konflikter, sammanhållning och solidaritet inom den grupp som, vilket betonas, aldrig varit homogen. Ytterligare teman är utformningen av lagar och regler, den återkommande judiska immigrationen samt förhållandet strukturaktör. Då antisemitismen påverkar enskilda judar och judiska organisationer får den ett relativt stort utrymme i boken. Antisemitismen är för övrigt ett av de begrepp som diskuteras inledningsvis, liksom integration, assimilation och identifikation. Frågan om vem som egentligen är jude avhandlas med glimten i ögat. Författaren har genomgående en sällsynt förmåga att skriva avspänt och lättillgängligt utan att för den skull tappa i stringens och djup.

Som synes flaggar inledningen för ett antal trådar, teman och syften, något som kan ses som en styrka. Boken har ett brett anslag, en ambition att täcka in alla centrala aspekter av judiskt liv i förhållande till majoritetssamhället, ge information om demografiska, social- och kulturhistoriska aspekter, politik, ekonomi, biografiska uppgifter, organisations- och församlingshistoria och så vidare. Men angreppssättet kan också ha sina svagheter. Risken är att den övergripande berättelsen blir otydlig, att texten tyngs av all fakta som ska rymmas inom ett någorlunda hanterbart format på bekostnad av tolkning, förklaring och analys.

Den här typen av överväganden måste naturligtvis göras. Valet beror delvis på målgruppen. Denna bok riktar sig knappast

primärt till forskarsamhället utan snarast till den intresserade allmänheten. Bortsett från den tämligen kortfattade inledningen innehåller texten få teoretiska analyser och går egentligen aldrig i klinch med eller hänvisar till tidigare forskning, med något undantag. Notapparat saknas följdriktigt. De tämligen kortfattade hänvisningarna ges i stället översiktligt för varje kapitel i en särskild avdelning efter huvudtexten. Det finns inte heller något sammanfattande kapitel där inledningens trådar plockas upp för att knyta ihop säcken. Åtminstone det senare hade jag gärna sett.

På inledningen följer sju kapitel där vart och ett bildar en epok i den svenskjudiska historien, från medeltid till idag. Perioderna avgränsas av för judarna betydelsefulla rättsliga och politiska omsvängningar och beslut. Carlssons historia tar avstamp i medeltiden och tidigmodern tid, en period då judisk närvaro inskränktes till föreställningsvärldens stereotypa nidsbilder. Bortsett från en och annan konvertit och judisk handelsman på tillfälligt besök dröjde det till 1770-talet innan en permanent judisk grupp etablerades i landet. Det började med att statsledningen utfärdade ett undantag för Aaron Isaac att tillsammans med familj och några trosfränder bosätta sig i Stockholm, utöva yrke och öppna synagoga, till stor förtret för huvudstadens borgare. Att det funnits tidvis rätt högljuda och inflytelserika opinioner som ifrågasatt judarnas närvaro, rättigheter och svenskhet är en av de trådar som löper genom boken.

Det regelverk som kom på plats under 1780-talet gav judarna rätt att bo och verka i några svenska städer men präglades framför allt av begränsningar. Judisk näringsverksamhet uppmuntrades inom vissa sektorer men socialt skulle de i möjligaste mån hållas åtskilda från den övriga befolkningen. Judarnas status som "nation i nationen" bröts emellertid successivt ned i takt med samhällets modernisering. Det särskilda judereglementet upphävdes 1838 och den (nästan) fullständiga politiska emancipationens följd 1870.

Parallellt med de politiska förändringarna upplevde många judar socioekonomisk framgång, något som tycks ha accelererat runt sekelskiftet 1900. Inom en mängd samhällsområden gjorde sig judar gällande: inom handel, fabriker, kreditinstitutioner, vetenskap, politik, kultur, bokförlag och filantropi. Bokens uppräknning av all denna aktivitet och alla dess aktörer kan tjäna som exempel på en näst intill övermäktig biografisk detaljrikedom. Men att många judar var djupt involverade i bygget av det moderna Sverige står helt klart.

I mångt och mycket är det en framgångsberättelse som serveras: en grupp som från villkorad närvaro och utanförskap får uppleva inkludering och framgång. Samtidigt var inte allt frid och fröjd. Författaren lyfter även fram alla mindre bemedlade judar, som ibland glömts bort i historieskrivningen, judar som misslyckades, marginaliserades eller lämnade den judiska fällan. Det förra sekelskiftets judefientliga strömningar grumlar också bilden. När allt kommer omkring gjorde inte emancipations- och anpassningslinjen slut på antisemitismen, långt därifrån.

Till skillnad från Valentin riktar Carlsson stort fokus mot det sena 1800-talet och tidiga 1900-talets invandring av några tusen initialt fattiga och traditionellt troende judar från Östeuropa – Carlsson föredrar benämningen ”östjudar”. Invandringen gav inledningsvis upphov till spänningar då de etablerade som tillkämpat sig en god ställning fruktade att de nyanlända skulle väcka upp fördomar. Men det lugnade ned sig i takt med att även de nyanlända integrerades och etablerades, oftast med framgång. Judarna från Östeuropa vitaliserade det judiska livet i landet och bidrog även till att den judiska närvaron breddades i landet genom att grunda nya församlingar i städer som Malmö, Lund, Kalmar, Karlstad och Sundsvall, allt utförligt skildrat i boken.

Den svenskjudiska historien efter 1933 skrivs mot bakgrund av nazismens framväxt, andra världskriget och Förintelsen. Flyktingfrågan avhandlas, liksom de rädd-

ningsaktioner och den intensiva judiska hjälpverksamhet som bedrevs på initiativ av församlingarna, organisationer och enskilda. Anklagelserna om Stockholmsförsamlingens passivitet i flyktingkrisen bemöts med stöd av tidigare forskning.

Kapitlen om efterkrigstiden lyfter de överlevandes ankomst och situation, hur minnet av Förintelsen hanterades, men visar också att decennierna efter kriget innebar revitalisering, breddat organisationsliv, sionistiskt engagemang, internationellt samarbete, initiativ till skolor och andra sociala inrättningar. Den fullständiga religionsfriheten 1951 satte definitiv punkt för en segdragen emancipationsprocess. Allmänt sett fanns en stor acceptans och förståelse för judarna i efterkrigstidens Sverige, även om frågan om skäkningsförbud återkom, som tidigare med tydliga antisemitiska undertoner.

Bokens avslutande kapitel skildrar tiden efter 1990, en period som beskrivs mer översiktligt än tidigare perioder. I kapitlets sista del kan författaren konstatera att den judiska minoriteten efter 250 år i landet tycks starkare än någonsin. Som erkänd nationell minoritet och med ett blomstrande organisations- och kulturliv står den stadigt mitt i samhällslivet. Men det finns också politiska krafter som hävdar att en jude inte kan vara svensk utifrån uppfattningen att statstillhörighet och nationalitet måste separeras. Författaren invänder: ”En stor majoritet av judar i Sverige torde emellertid skriva under på Judiska museets motto vid återinvigningen 2019: ’Det finns många sätt att vara svensk – att vara jude är ett av dem.’”

Och här landar berättelsen: en svensk-judisk minoritet som trots begränsningar, ifrågasättanden och antisemitism framgångsrikt etablerar sig och lämnar viktiga bidrag som en självklar del av det svenska samhället. Det är knappast en omtolkning av den svenskjudiska historien, skulle jag säga, men när allt kommer omkring är det nog så den bör berättas.

Per Hammarström

Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900

Kjell Danell

Gidlunds förlag, 2020, 496 s.

Människan har alltid jagat. Men med industrisamhällets framväxt ökade förutsättningarna för att skala upp och intensifiera jägarens verksamhet: en växande befolkning som konsumerade kött, päls och späck, nya transportmedel som vidgade jägarens territorium, effektivare vapen som medgav fler byten på kortare tid, expanderande odlings- och boskapsytor som hotades av skogens rovdjur och växtätare med mera. Därtill kan läggas den jakt som motiverades av troféer snarare än vinst, mat på bordet och annan ekonomisk nytta.

I samband med industrisamhällets framväxt hände även något annat med jägarens verksamhet. Begreppet ”jaktvård” etablerades jämte förordningar, organisationer och professioner som reglerade och övervakade jakten. Ekonomiskt viktiga djurpopulationer skulle hållas på vissa nivåer med hjälp av bland annat jakttider, rovdjurskontroll och vinterutfodring. Jaktvärden var del av ett större samhällsmönster och sammanföll i tid med andra rörelser som syftade till att bromsa överexploateringen av särskilda naturresurser, däribland naturskydds- och skogsvårdsrörelserna.

En nyutkommen bok – *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900* av zoologen Kjell Danell – tar sin utgångspunkt i processer som dessa. Under 1800-talet utökade svenska staten, understödd av en rad entreprenörer, alltmer sin ekonomiska och politiska kontroll över Norrland. Landsändan ”koloniserades”. Framförallt lockade Norrlands ymniga tillgångar på trä, mineral och vattenkraft. En följd blev att stora ytor skog tydligt separerades i statlig respektive enskild mark. Skogen hade tidigare fungerat som ett slags allmänning och mer oreglerat nyttjats av samer, bönder, nybyggare och andra. På sin mark inrättade staten särskilda ”kronoparker”

vidga åt skogsbruk. Kronoparkerna delades in i olika ”revir” som ombesörjdes av lokalt stationerade revirförvaltare, oftast jägmästare understödda av kronojägare och diverse annan skogspersonal. Norrlands kolonisering i allmänhet och skogsmarkens reglering i synnerhet skulle på sikt utöva en stor påverkan på viltet i de norrländska skogarna.

Danells bok syftar till ”att beskriva viltets, jaktens, fångstens och jaktvårdens utveckling i Norrland under åren 1870–1900” (s. 13). En historisk process står alltså i centrum, men Danell är framför allt intresserad av historiska kvantitativa analyser av de norrländska skogsdjurens ekologi. Primärt bygger han på de årsrapporter revirförvaltarna sände till den ansvariga myndigheten, inledningsvis Kungl. Skogsstyrelsen och från 1883 Kungl. Domänstyrelsen. I rapporterna ingår, förutom iakttagelser av skogsbruket, observationer av jakt och vilt. Ett ytterligare syfte för Danell är att lyfta dessa årsrapporter som en källa för den framtida forskning som är intresserad av att historiskt följa ökningen och minskningen av viltpopulationer.

Framställningen har ett delvis encyklopediskt upplägg där läsaren kan slå upp djur, fångstmetoder eller annat och ta del av olika historiska data. I de inledande kapitlen behandlas statens skogsorganisation. Därefter beskrivs de historiska skogsdjurens ekologi och påverkan av och på främst järnvägen, skogsbruket och andra delar av det gryende industrisamhället. I och med det inleds också redovisningen av det empiriska arbetet. Därefter följer ett antal kapitel om jaktens praktik, det vill säga sådant som vapen, jakt djur och fångstredskap. Slutligen behandlas begrepp, regler, föreningar och andra aspekter av jaktens organisering.

Sist i boken sammanfattar Danell ett antal historiska linjer. En viktig utgångspunkt är vad som konkret skedde i skogarna, det vill säga hur olika djurpopulationer ökade, minskade eller på andra

sätt förändrades i relation till exempelvis tekniska, juridiska och idémässiga omvandlingar. En slutsats är att revirförvaltarna tillsammans med jägare från söder tog med sig en stad/land-konflikt till Norrland. Revirförvaltarna bevakade marker underställda nya direktiv från Stockholm; jägarna använde effektivare vapen och fångstmetoder samt företrädde centralt utformade jaktvårdsidéer och jaktvårdsorganisationer. Här uppstod ett konfliktalstrande glapp till det gamla jaktlandskapet. I och med att skogens status som allmänning hade upphört kunde ett traditionellt sätt att nära och värma familjen plötsligt resultera i rättsliga påföljder. Situationen ledde till spänningar mellan den norrländska allmogen och statens, såväl som stadens, representanter, men också till en svärbemästrad tjuvjakt. Danell visar dock att jaktvårdsidéerna – trots att de implementerades i en jaktstadga, gav upphov till diverse organisationer och bevakades av revirförvaltarna – fick ett förhållandevis litet praktiskt genomslag under 1800-talets slut.

Boken har många förtjänster. Till dem hör Danells omfattande och välunderbyggda analys av olika djurs biotoper, förekomster och förflyttningar jämte olika vapen, fällor och så vidare. Analysen är värdefull för zoologen inriktad mot viltets historiska förändringar såväl som historikern inriktad mot att placera jakten i en historisk kontext. Vidare är det få böcker som innehåller en så pass gedigen beskrivning av periodens skogsorganisation. Läsaren får alla de övergripande linjerna beskrivna för sig men också mer ingående detaljer, exempelvis om de ämnen som ingick i jägmästarnas och kronojägarnas utbildning. Boken är dessutom fullmatad med "extramaterial": appendix, målningar, fotografier, jägmästar- och kronojägarbiografier, ingångar till arkiv- och museiinstitutioner med mera.

Jag saknar dock ett mer kritiskt förhållningssätt till de historiska källorna.

Danell diskuterar utförligt och samvetsgrant revirförvaltarnas årsrapporter men förhåller sig relativt passiv till dem i de empiriska kapitlen. Regelmässigt byggs kapitlen upp av långa obrutna citat alternativt deskriptiva referat från revirförvaltarnas iakttagelser. Som läsare är det stundtals svårt att veta vad man ska göra med all information. Danell är medveten om att tillvägagångssättet kan väcka frågor, men menar att "[s]yftet är att återge [årsberättelserna] så troget som möjligt utan hänvisningar till andra utsagor och tyckanden" (s. 439). Jag förstär ambitionen men ser saken på ett annat sätt: att skriva in en historisk källa i samhälllig kontext är inte ett steg mot att förvanska den, utan mot att begripliggöra den. I exempelvis avslutningskapitlet tar Danell upp det faktum att viltets förändringar liksom revirförvaltarnas iakttagelser var del av en politisk och ekonomisk kamp om det norrländska skogslandskapet där vissa grupper var förlorare och andra vinnare. Varför får då historiska sakförhållanden som detta inget framskrivet och systematiserat förklaringsvärde i arbetet med källorna? Det skulle enligt min mening inte minst tillföra skildringarna av skogens olika sociala arrangemang – jaktarronden, jaktförordningar, jaktvårdsorganisationer och så vidare – ett angeläget maktperspektiv. Maktrelationer tas som sagt upp, men i relativt korta ordalag.

Dessa invändningar till trots är boken ett väsentligt bidrag för den framtida forskningen om vilt, jakt och Norrlands kolonisering under 1800-talet. Den är en rik katalog över ett ämne som länge förtjänat mer uppmärksamhet. För egen del kommer det tveklöst att bli en bok att återvända till.

Jimmy Jönsson

Nils Bejerot och den svenska narkotikapolitiken

Björn Johnson

Arkiv Förlag, 2021, 199 s.

Den svenska narkotikapolitiken sticker ut i en internationell jämförelse. Narkotikalagarna är relativt hårda, särskilt vad det gäller kontroll av brukaren, och den narkotikarelaterade dödligheten är mycket hög. Kritiker av den förda politiken menar att kriminaliseringen av det egna bruket är farlig. Politiken anses prioritera straff före vårdande insatser. Sverige har under 2010-talet mottagit kritik från FN då narkotikapolitiken anses motarbeta allas rätt till vård och Folkhälsomyndigheten har efterfrågat en utredning av effekterna av kriminaliseringen av det egna bruket. Regeringen har dock tydligt signalerat att någon lagändring inte är att vänta, att bruka narkotika ska även fortsättningsvis var straffbart.

Rötterna till dagens stränga narkotikapolitik går tillbaka till 1960-talet. Här har, både i forskar- och aktivistsammanhang, en enskild aktör ofta lyfts fram som narkotikapolitikens arkitekt: läkaren Nils Bejerot. Bejerot hade, för en nutida läsare, vissa extrema ståndpunkter kring narkotika och narkotikamissbrukare. Lägg därtill en ofta uppmärksam aversion mot serietidningar och att han i samband med Norrmalmstorgsdramat var den som introducerade den dåligt underbyggda teorin om "Stockholmsyndromet" och Bejerot blir en figur som lätt kan göras till symbol för vad som betraktas som en moralistisk, kunskapsresistent och otidsenlig politik.

Men hur stort inflytande har Bejerot egentligen haft? Han beskrivs ofta som den svenska narkotikapolitikens fader, men det har faktiskt saknats ingående undersökningar av hans tänkande och inflytande. Det är det som Björn Johnson, med sin välskrivna och relativt korta bok, vill råda bot på.

Syftet med Johnsons undersökning är "att göra en idéanalys av Bejerots narkotikapolitiska tänkande" och att analysera hur detta tänkande förhåller sig till den förda politiken och om epitetet "den svenska narkotikapolitikens fader" har någon bäring.

Författaren för inledningsvis en diskussion om policyanalys och politisk idéanalys. Han konstaterar dock själv att boken främst är en "längre essä" och att han därmed kommer att förhålla sig fritt till dessa teoretiska perspektiv, men utlovar att han kommer att beskriva såväl som förklara och prova giltigheten i Bejerots idéer. Detta ger läsaren en förståelse för i vilken riktning undersökningen kommer att röra sig, men teoretisk spets offras för läsbarhet och tillgänglighet.

Utgångspunkten i analysen är Bejerots egna texter. Här fokuseras på Bejerots vetenskapliga verk och dennes debattböcker. Av Bejerots omfattande publicering av debattartiklar har Johnson valt att endast analysera ett urval. Det ter sig som en sund prioritering för att förstå Bejerots tänkande, samtidigt som en mer alltäckande analys möjligtvis hade varit att föredra för att verkligen kunna utröna Bejerots inflytande.

För att ge en fond till själva undersökningen tecknar Johnson sedan i två effektiva kapitel först en översiktlig bild av den svenska narkotikapolitiken och sedan över Bejerots liv och karriär. Johnson sammanfattar skickligt det narkotikapolitiska fältet och det kapitlet kan i egen rätt fungera som en introduktion för noveller på området.

Själva undersökningen består av tre kapitel. Ett som analyserar Bejerots egna uppfattningar om narkotikaproblemet grunder, ett i vilket Bejerots idéer och interventioner relateras till narkotikadebatten och narkotikapolitiken från 1960-talet fram till Bejerots död i slutet av 1980-talet, och avslutningsvis ett där Johnson resonerar kring vilket inflytande Bejerot verkligen hade.

I det första undersökande kapitlet reder

Johnson ut de teoretiska och vetenskapliga utgångspunkterna för Bejerots politiska ställningstaganden. Fokus ligger på hans epidemi- och driftteorier som stipulerade att bruk av narkotika var ett "smittsamt" beteende och att narkotikamissbruk var en inlärd drift. Bejerot tillstod att det fanns sociala orsaker till att vissa människor missbrukade narkotika, men missbruket var själva sjukdomen, inte ett symptom på bakomliggande orsaker. Detta ledde till slutsatsen att det var tillgång till och själva bruket av narkotika som var problemet. Därmed fanns en teoretisk bas att bygga en nolltoleranspolitik på.

Kapitlet om narkotikapolitiken tar oss från debatten om legalföreskrivningen på 1960-talet, över 1970-talets diskussioner om narkomanvärden, fram till 1980-talets etablering av nolltoleranstanken. Här visar Johnson att verklighetens Bejerot är mer komplicerad än bilden som oftast målas upp. Visst, Bejerot var mot legalföreskrivning och för kriminalisering av eget bruk och hans syn på vård fokuserade på tvång och social uppfostran, där det viktigaste var att missbrukaren fick möta konsekvenser av sitt handlande. Samtidigt var han under hela sin karriär för att skapa tillgång till rena sprutor åt injektionsmissbrukare och för metadonbehandling under vissa omständigheter, två skademinimerande åtgärder som annars ofta mött på hårt motstånd i nolltoleransens Sverige. Hans inflytande var också på flera områden begränsat, menar Johnson. Det var främst i den straffrättsliga hanteringen av missbrukare som vi kan se ett tydligt genomslag för Bejerots idéer.

I det avslutande kapitlet kan så Johnson tryggt svara på frågan om Bejerot är den svenska narkotikapolitikens fader med ett otvetydigt nej. Den svenska narkotikapolitiken är komplex och har alltid varit en kamp mellan olika intressen, vilket gör att den inte är logiskt sammansatt och konsekvent. Bejerots gärning representerar det narkotikafria samhällets politik. Den

politiken har varit en dominerande del av narkotikaproblemets hantering, men aldrig allena rådande och på senare år har dess position utmanats kraftigt. Johnson avslutar sin bok med en diskussion om tron och förhoppningen på att skademinimerande åtgärder ska bli ett allt större inslag i den svenska narkotikapolitiken.

Styrkan i boken är Johnsons förmåga att på ett pedagogiskt sätt göra reda för Bejerots omfångsrika och i delar motsägelsefulla författarskap. Han blottlägger skickligt relationen mellan det vetenskapliga tänkandet och den politiska hållningen hos Bejerot. Däremot skulle mer ha kunnat göras för att utforska Bejerots inflytande. Johnson är ju här givetvis begränsad av sin idéanalytiska ansats, där frågan om inflytande främst avgörs genom att analysera likheten mellan Bejerots idéer och den förda politiken. Johnson pekar dock på flera intressanta aspekter av det mer konkreta inflytandet, inte minst Bejerots goda relation med polisen. Här finns lovande spår för andra forskare att gå vidare i.

Hur inflytande och påverkan sett ut är svårt att reda ut i historiska undersökningar. Man skulle dessutom kunna säga att frågan om Bejerot var den svenska narkotikapolitikens fader är felställd från början. Ett politiskt fält är inte av det slaget att det har enskilda upphovspersoner. Samtidigt har ju en undersökning av en uppmärksam och diskuterad aktör som Bejerot alltid ett värde, detta även om frågan om hans faktiska inflytande efter Johnsons undersökning framstår som långt ifrån färdigutrett. *Nils Bejerot och den svenska narkotikapolitiken* fyller sin funktion som ett verktyg för upplysning om en omstridd aktör och en omstridd politik. Man blir klokare när man läser den och när man är färdig vet man mer om både Bejerot och den svenska narkotikapolitiken än man gjorde innan.

Anders Pedersson

European Small States and the Role of Consuls in the Age of Empire

Aryo Makko

Brill, 2020, 269 s.

Bokens titel antyder en undersökning av de europeiska småstaterna i kontinentens stormaktspolitik under halvsekleet som föregick första världskriget. Under läsningen av boken inser man dock snabbt att titelns europeiska småstater reduceras till unionen Sverige-Norge, efter 1905 enbart Sverige. Periodiseringen utgår från Eric Hobsbawms *Age of Empires*, enligt vilken kolonialismen efter 1870 gick in i en intensivare period – i historievetenskapen känd som den nya imperialismen – kännetecknad av kraftfullare exploatering av råvaror och befolkningar och med mer militärt understöd för kontroll av territorium i kolonierna. Folkkräkten, *the gentle civilizer* som Martti Koskenniemi kallat den i en boktitel, nyskapades under 1870-talet för att bistå den europeiska expansionen.

Vad gäller denna utveckling har huvudintresset i historieforskningen hittills legat på stormakterna och deras rivalitet. Makko vill visa att även Sverige och Norge var en del i den nya imperialismen. Deras deltagande i Berlinkonferensen 1884, då Afrika delades upp och *the scramble for Africa* inleddes, tar Makko som intäkt för att också Sverige och Norge (under benämningen De Förenade Rikena) var medtävlare i rallyt. Makko vill påvisa den svensk-norska imperialismen genom en analys av de svenska och norska konsulerna, imperialismens agenter.

Anslaget är magnifikt och tesen nyorienterande trots titeltricket med att låta Sverige och Norge representera Europas småstater. I sitt stora svep utlovar Makko också en ny syn på den svensk-norska konsulfrågan. I den mån den alls uppmärksammas i tidigare forskning har det skett med andra utgångspunkter, vilket implicit tycks betyda att Makko finner

den undermålig. Undersökningen delas in i tre perioder: tiden från 1875 till Berlinkongressen 1884, den svensk-norska unionens sista konfliktfyllda årtionden 1884–1905 samt 1905–1914, då unionen är upplöst och Norge släpps från analysen.

Tyvärr kollapsar förhoppningarna om en ny syn på Sverige och Norge i den europeiska stomaktspolitiken efter 1870 redan i analysen av den första perioden. Konsulatutredningen 1875–1876 redovisas men någon koppling till tesen om det svensk-norska engagemanget i den nya imperialismen utvecklas inte. Konsulaten och de avlönade eller icke-avlönade konsulter som besatte dem tecknas i rik detalj. Fullständighet i vem som var konsul var och när återfinns i appendix i slutet av boken, men redovisningen med dess långa rad av namn och årtal leder inte till en sammanfattande bild. De var engelsmän, tyskar, danskar med mera, minst lika mycket som de var svenskar och norrmän, eftersom konsulerna ofta representerade flera länder. De var jurister och affärsfolk med bakgrund i industri och handel. I konsulatsväsendets internationalisering kan man se ett mönster av europeisk brokighet men det prosopografiska perspektivet som får ett gruppporträtt att framträda saknas i framställningen. Framför allt saknas en demonstration av hur konsulerna i sin vardag fullföljde rollen som den nya imperialismens agenter, vilket Makko postulerar.

Ett problem är att Makko i stora delar behandlar de svensk-norska konsulerna som ett kontinuum. De stora spänningarna som rådde mellan länderna kring utnämningen av dem kommer inte riktigt till uttryck, före 1890 knappast alls. Personalunionen med den gemensamme kungen höll samman unionen formellt, men i realiteten var det den gemensamma utrikespolitiken som gjorde det, skriver Makko (s. 30) i en utsaga som förvånar. Det torde vara en etablerad uppfattning att den gemensamme utrikesministern till slut sprängde unionen. När svensk protektionism slog igenom 1888

ökade spänningarna kring handelspolitiken dramatiskt. Svensk protektionism stod mot norsk frihandel. Krav på norska konsulter restes. Men hur skulle man komma förbi det faktum att de skulle utnåmnas och kunna avskedas av en svensk utrikesminister? Tanken på en svensk och en norsk utrikesminister väcktes, men vad skulle hända om de hade olika ståndpunkter i en utrikespolitisk konflikt? Idén om en gemensam svensk eller norsk utrikesminister framfördes, men hur skulle en norrmann i detta ämbete ansvara inför den svenska riksdagen? En unionskommitté tillsattes för att utreda dessa frågor, som visade sig vara olösliga. Hur förhöll sig dessa spänningar, som fick unionen att knaka i sina fogar, till tesen att de var del av en gemensam svensk-norsk politik för att i stormakternas imperialistiska kölvatten skaffa sig en position i andra världsdelar? Frågan ställs inte. Makko löper kort häcklopp över de unionella förutsättningarna i iveren att påvisa sin huvudtes och ambitionen att säga något nytt om den europeiska imperialismen efter 1870.

Påståendet om den norska parlamentarisismens införande 1883 (s. 48) är åtminstone i Norge som att säga att första världskriget började 1913 eller att det andra slutade 1944. I diskussionen av den rysk-afghanska konflikten 1884–1885 (s. 100) är författarens argument att Sverige-Norge befann sig i sin mest prekära situation sedan Berlinkonferensen 1878, ett annat påstående som förvånar. Unionen var 1884 i ett prekärt läge genom att stortinget tvingade kungen att godta parlamentarism som princip. Vad detta i sak innebar återstod att definiera i nya konflikter, men klart var att unionen vilade på alltmer ifrågasatta förutsättningar. Demokratifrågan, särskilt när den kopplades till utrikespolitiken, fick unionen att skaka. Men Makkos kontext och sätt att uttrycka sig leder tankarna till en utrikespolitisk kris 1884 mot bakgrund av den brittisk-ryska konflikten. Vilken skulle den vara? Och jämförelsepunkten, den närmast föregående krisen av samma storleksord-

ning, skulle vara 1878. Berlinkonferensen 1878 handlade om stormakternas reglering av Balkan efter det rysk-osmanska kriget. Sverige-Norge var inte ens representerat. Någon koppling till Östersjön fanns inte. I vilken prekär situation skulle Sverige-Norge ha befunnit sig?

Tyvärr är analysen av den första perioden en besvikelse som väcker förundran mer än beundran. Den inledande problemställningen faller samman genom alltför många exkurser i olika riktningar och oförmågan att utveckla sambandet mellan de svensk-norska konsulerna och De Förenade Rikenas roll i imperialmakternas delning av världen. Hur aktiva eller passiva var Sverige och Norge mer precist i den processen under decenniet före 1885 och vilken roll spelade konsulerna? Det är den frågan man hade hoppats få se mycket mer utvecklad. Att räkna konsulat räcker inte för att påvisa en imperialistisk politik. Vad innebar den svensk-norska imperialismen i praktiken? Var det fråga om en mildare form av stormakternas våldsamma agerande? Ett bidrag för att understödja stormakterna i ett europeiskt tänkt civilisationsprojekt eller snarare ett försök att snika sig in och skapa egna fördelar i spåren av stormakternas härjningar?

Analysen av den andra perioden (1884–1905) antyder ett något mer samlat grepp på konsulerna med utbildningsplaner, stipendier och professionalisering och där finns en viss koppling till huvudtesen om Europa och världen. I denna del redogörs för olika uppfattningar i budget- och utnämningssärenden mellan Kommerskollegium och det norska inrikesdepartementet, men inga försök görs att sätta dem i sammanhang med utvecklingen inom unionen med den tilltagande konflikten mellan frihandlare och protektionister, som delade unionsländerna. Makko noterar (s. 126) att Sverige utvecklade en växande konfrontationskurs i diplomat- och konsulatärenden, särskilt under Ludvig Douglas tid som utrikesminister, men gör inget mer av konstaterandet

eller vad de ökande konflikterna innebar för tesen om den svensk-norska imperialismen.

Vad gäller frågan om kopplingen mellan konsulerna och imperialism finns exemplet med den norske konsulin Christophersen i Antwerpen som reagerade på de belgiska intressena i Kongo och de ökande klagomålen från norska fartygskaptener över bristande tillgång till svensk-norska konsulter längs den västafrikanska kusten. Men det är ett exempel som inte räcker för att teckna ett mönster. Unionens beslut om expansion av konsulatet i Afrika byggde på samarbete med andra länder, som Belgien, Portugal, Tyskland och USA, men det finns i boken ingen ingående diskussion om substansen av detta samarbete eller dess koppling till imperialismen. Bokens uppgift att Sveriges export till Afrika 1885 utgjorde 0,72 procent av totalexporten är talande. Andelen ökade visserligen därefter men 2,67 procent år 1905 vittnar inte om en särskilt hög aktivitet. Antalet konsulat ökade från 10 till 13 år 1901, en ökning med 30 procent om man så vill, men med så låga tal är det svårt att dra långtgående slutsatser. För Belgiska Kongo visar Makko ett aktivt svenskt understöd för ett av de allra grymmaste imperialistiska projekten, men man hade velat se många fler sådana exempel för att stärka huvudtesen. En svalgör ingen sommar.

I boken finns tillfälliga siffror för handeln men inga systematiska redovisningar. Är handel per se imperialistisk? Teoretiskt kunde det ökande antalet konsulat – ökningen var så blygsam att man tvekar inför epitetet expansion – vara en indikation på ett fredligt kommersiellt alternativ till stormakternas intensifierade imperialism. Eller är Makkos premiss att all handel med kolonierna var ett uttryck för imperialism? Makko för inga sådana principiella resonemang. Boken innehåller massor av (tröttande) detaljer om konsulter som kom och gick år ut och år in i en framställning som tycks utgå från att källorna talar för sig själva. Men det gör de inte. Det saknas en diskussion om vad småstaternas (läs:

Sveriges och Norges) bidrag till imperialism via konsulerna skulle vara.

I del 3, som rör tiden efter 1905, lämnar Makko Norge åt sitt öde och koncentrerar sig på Sverige. Det hade varit högst intressant att se hur Norge med en självständig utrikespolitik byggde upp sitt konsulatväsende i en analys anknyttande till både den stora tvisten om konsulerna under unionens upplösningsskede och till hur det nya norska konsulatväsendet förhöll sig till bokens huvudtes därefter. Den undersökningen görs inte. Redogörelsen för den tredje perioden börjar med en exkurs om unionsupplösningen i huvudsak byggande på Folke Lindbergs band i *Den svenska utrikespolitikens historia* (1958). Avsnittet tillför inget nytt i synen på unionsupplösningen, men liksom ett tidigare likaså tämligen ovidkommande avsnitt om Wienfredens Europa efter 1815 leder det bort från bokens huvudfråga om de svensk-norska konsulernas roll i den europeiska imperialismen. I slutet av boken finns bilagor med regentlängder liksom namnen och ämbetsperioderna för alla konsulter vid alla konsulatet. De senare har onekligen med bokens huvudtes att göra, men på vilket vis är svårare att avgöra. De förstärker snarast intrycket av boken som resultatet av en *fact-finding mission* som söker sin teoretiska ram och nyorienterande berättelse men kommer till korta. Bidraget blir, titeln till trots, mer till den svenska än den europeiska historien.

Bo Stråth

Kallelse och erkännande.
Berättelser från de första
prästvigde kvinnorna i Svenska
kyrkan

Frida Mannerfelt & Alexander
Maurits

Makadam, 2021, 455 s.

År 1958 beslutade riksdag och kyrkomöte att prästämbetet i Svenska kyrkan skulle öppnas för kvinnor och på palmsöndagen 1960 vigdes de tre första kvinnorna till präster. Under de följande tio åren prästvigdes ytterligare 54 kvinnor. En av dessa var Lena Malmgren (1942–2020). Hon gav sig i början av 2000-talet i kast med att samla in berättelser om dessa kvinnors väg till prästämbetet och deras första tid som präster. Sådana berättelser finns också i en antologi från 1967, där tio kvinnliga präster redogör för sina erfarenheter.

Detta material, inalles 34 berättelser, utgör utgångspunkten för den av kyrkohistorikerna Alexander Maurits och Frida Mannerfelt författade boken *Kallelse och erkännande*. Syftet är att lyfta fram och analysera några framträdande teman i dessa berättelser och sätta in dem i sitt samtidshistoriska sammanhang. Kallelseberättelserna kompletterats med tidningsartiklar hämtade från klipparkivet på Sigtunastiftelsen, vilket används för att skapa en bredare kontext. Boken, som har 13 kapitel, består förutom inledning och avslutningskapitel av fyra delar, vilka fått de fyndiga rubrikerna ”kallelsens historiografi”, ”kallelsens kronologi”, ”kallelsens teologi” och ”kallelsens erkännande”.

I bokens första del ges en gedigen forskningsöversikt. Författarna identifierar tre tolkningar av den utveckling som ledde till att prästämbetet i Svenska kyrkan öppnades för kvinnor. Den första utgår ifrån att ämbetsreformen påtvingades kyrkan av statsmakten och motiverades av ett sekulärt jämställdhetsideal; den andra stipulerar att reformen var ett resultat av en teologisk nyorientering, medan en tredje

tolkning, till vilken de båda författarna ansluter, försöker förena båda perspektiven. Metodiskt använder de en narrativ metod med syfte att kartlägga episoder, teman och teologiska reflexioner i de analyserade kallelseberättelserna. Som teoretisk ram tjänar främst den tyske filosofen Axel Honneths teori om erkännande och dess betydelse för människans identitet och självkänsla, men också genusteori och historiebruk.

Den empiriska undersökningen har en berättande karaktär och innehåller mängder med citat. Här presenteras hur kvinnorna berättar om sin uppväxt, studietid och tidigare yrkesliv och hur prästkallelsen växte fram. Flera av dem hade en bakgrund i inomkyrkliga väckelserörelser eller frikyrkosamfund och några hade haft kyrkliga tjänster som diakonissor, församlingssekreterare eller missionärer före prästvigningen. Författarna visar på betydande skillnader i sättet att skildra prästkallelsen och arbetet som präst, vilket illustrerar att ”kvinnlig präst” inte är en enhetlig kategori. Ett gemensamt drag är dock att prästkallelsen beskrivs som starkt förbunden med den egna identiteten och att det därför upplevdes som en kränkning när kvinnors rätt att vara präster ifrågasattes.

Denna känsla omformades till en kamp för erkännande och för att övervinna de teologiska och mentala hinder som stod i vägen för en könsneutral ämbetssyn. Kvinnorna fick stöd både från prästkolleger och församlingar, men mötte motstånd från konservativa grupper i Svenska kyrkan och indirekt också från flera av landets biskopar. I analysen av hur de prästvigde kvinnorna beskrev och hanterade denna problematik fungerar den valda teoretiska ramen utmärkt.

Dock är det en svaghet att teorin inte tillämpas på samma sätt i analysen av motståndarsidan, alltså dem som motsatte sig ett könsneutralt prästämbete. Deras argumentering tolkas utifrån de prästvigde kvinnornas perspektiv som ett ”förvägrat erkännande” och som en konfliktskapande

faktor i Svenska kyrkan. Boken får därmed ett normativt anslag och blir till ett försvar för ämbetsreformen, något som markeras tydligt i avslutningskapitlet.

Detta förtar dock inte arbetets förtjänster. Som helhet betraktad är boken ett viktigt bidrag till 1900-talets kvinno- och kyrkohistoria, som belyser enskilda kvinnoöden och placerar dem i en bred kultur- och teologihistorisk kontext.

Yvonne Maria Werner

Skolagens historia och pedagogik. Sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i den tidigmoderna skolan, 1560–1820

Björn Norlin

Nordic Academic Press, 2021, 267 s.

Björn Norlins bok *Skolagens historia och pedagogik* behandlar i vid mening frågor om moral- och karaktärsfostran i den svenska tidigmoderna skolan mellan 1560 och 1820. Mer precis fokuseras sedlighetsfostran, ordningsskapande, disciplinering och våldsbruk från och med etableringen av ett riksenhetligt svenskt skolväsende under reformationstiden fram till skolreformerna under det tidiga 1800-talet. Källmaterialet är i princip avgränsat till två texttyper: lagstiftande dokument (styrdokument på nationell och lokal nivå samt kommissions- och kommittématerial) samt olika slags pedagogiska skrifter som berör bokens teman. Valet av källmaterial korresponderar med bokens två analysnivåer: lagstiftning och pedagogik. Det övergripande syftet är att stärka kunskapen om sedlighetsfostran, disciplineringens och våldsbrukets betydelse som en viktig del av skolans uppdrag i en svensk tidigmodern kontext.

Boken består av sex kapitel och har en kronologisk struktur. Mellan inlednings- och avslutningskapitel finner vi fyra empiriska kapitel som i kronologisk ordning behandlar bokens teman från mitten av 1500-talet till omdaning av

skolsystemet under det tidiga 1800-talet. I det första empiriska kapitlet beskrivs reformationstidens förändringar på utbildningsområdet i termer av framväxten av ett nytt skoldisciplinärt tänkande. Nära kopplat till kyrkan och kyrkotukten, manifesterat i 1561 års skolordning och 1571 års kyrkoordning, urskiljer Norlin vad han beskriver som embryot till ett enhetligt nationellt disciplin- och strafftänkande i skolans undervisning och fostran. Skolan blev i denna process en egen juridisk enhet med sin egen praxis för fostran och disciplinering, något som vidareutvecklades och förfinades i kommande skolordningar. Bokens andra empiriska kapitel behandlar skolväsendets expansion under 1600-talet där författaren kan urskilja framväxten av ett institutionsbundet etos som låg till grund för en disciplineringens och vålds användningens pedagogik och didaktik. Denna utveckling omfattade mycket långtgående ambitioner på disciplinens område, såväl inom som utanför skolhuset, och beskrivs som kulminationen på en mycket strikt reglerad och detaljerad skoldisciplin under undersökningsperioden. Det mesta som kunde regleras och styras i elevernas liv omfattades av skolans disciplinära regim under denna period.

I det tredje empiriska kapitlet behandlas 1700-talets utveckling. Trots tydlig kontinuitet med 1600-talets skolordningar och en starkt reglerad disciplinering kan man enligt Norlin här urskilja en gradvis omförhandling av disciplinens och skolagens grunder där det luthersk-ortodoxa arvet får konkurrens av upplysningstänkandets rationalism. Detta leder på sikt till ett mer individualiserat strafftänkande där de kollektiva bestraffningsformerna successivt avvecklas och det fysiska våldet mot eleverna avtar. I bokens fjärde och sista empiriska kapitel tecknas det tidiga 1800-talets omdaning av skolväsendet och en begynnande avveckling av skolan som en institution för utbildning av präster och ämbetsmän samt utvecklingen mot mer sekulära ideal för såväl skolan

som samhället i stort. Trots att många disciplinära principer och praktiker från tidigmodern tid fanns kvar ställdes elevernas sedlighetsfostran och disciplinering nu alltmer i förhållande till samhällslivets och medborgarskapets krav snarare än till kraven för blivande präster och ämbetsmän. Saker som exempelvis skamstraff och förlöjligande förbjöds och de offentliga och ceremoniella bestraffningarna avtog. Snarare än ideal knutna till gudsfruktan och fromhet växte under denna tid ett sekulärt ideal fram där mer samhällsnyttiga egenskaper som flit, ihärdighet och måttlighet premierades. Centralt för synen på skolans fostransuppgift var också den tidiga 1800-talspsykologin med sin indelning av det mänskliga psyket i själsförmögenheter och vikten av att uppnå balans mellan dessa.

Valet av källmaterial är högst rimligt givet bokens syfte och övergripande frågor. Metodologin kan beskrivas som en innehållslig och tematisk analys. Utifrån intresset för sedlighetsfostran, disciplinering och våldsbruk i skolan har Norlin framför allt fokuserat på sektioner i skolstadgor som explicit berör dessa områden. Från närläsningen av dessa har Norlin kunnat mejsla fram sammanhållna teman som sedan har analyserats utifrån bokens syfte, forskningsfrågor och teoretiska perspektiv. Resultatet har sedan relaterats till olika typer av pedagogiska och didaktiska texter, både äldre och samtida. Norlins urval av tidigare forskning baseras på bokens övergripande teman och utgör en rimlig hantering av såväl äldre som yngre och internationell och skandinavisk forskning. Forskningsöversikten är förvisso översiktlig och kortfattad men detta vägs upp av en initierad dialog med tidigare forskning i de empiriska kapitlen och i slutkapitlet. Bokens teoretiska perspektiv kan i bred bemärkelse beskrivas som Foucaultinspirerat även om Norlin också knyter an till rumslighet och materialitet, primärt från Lefebvre, symboliskt våld från Bourdieu samt emotionella praktiker från Scheer.

Boken ger ett värdefullt bidrag till den

historiska forskningen om moral- och karaktärsfostran inom det svenska skolsystemet under den tidigmoderna perioden. Denna period har inte fått tillräckligt lika mycket uppmärksamhet som 1800- och 1900-talen och Norlin har här gjort forskningen en tjänst. Jag har därför läst denna bok med stor behållning. Ska jag ändå anföra några kritiska synpunkter så gäller det främst relationen mellan det teoretiska perspektivet och valet att göra en kronologisk studie där skoldisciplineringens historia behandlas århundrade för århundrade. Styrkan med det kronologiska greppet är att Norlin med dess hjälp kan förmedla en detaljerad beskrivning av disciplineringens utveckling och gradvisa förändringar under perioden, där även relativt små nyanser uppmärksammas. En svaghet med detta grepp är dock att det har lett till många snarlika avsnitt där i princip samma typ av fostran och disciplinering beskrivs, om än med viss utveckling och förändring. Ett tydligare tillämpat foucauldianskt perspektiv hade kunnat synliggöra och accentuera mer markanta förändringar på disciplinens område under perioden.

Det hade varit intressant om Foucaults teoretiska och analytiska verktyg hade använts på ett tydligare sätt snarare än att Foucaults studier används som referens och för att visa på överensstämmelse med dessa. Med utgångspunkt i Foucault, och *governmentality*-forskningen i stort, hade Norlin kunnat lägga större vikt vid historisk diskontinuitet och vändpunkter snarare än att följa en kronologisk linje som framför allt synliggör kontinuitet. Den övergripande teckningen av den historiska utvecklingen från suverän till disciplinär makt, med tillhörande maktteknologier, är trots allt mer att betrakta som yttre ramar för maktens förändrade skepnader hos Foucault än ett analytiskt verktyg i sig. Med ett mer operationaliserat användande av Foucaults historiska maktanalys hade det varit möjligt att undersöka vilka förändringar av styrningsmentaliteten

och maktpraktikerna som kan urskiljas i framför allt brottet mellan medeltid och tidigmodern tid och mellan tidigmodern tid och modern tid. Med Foucaults hjälp hade det också varit möjligt att ägna mer uppmärksamhet åt en historisk subjektanalys och vilka önskvärda och subjekt som skoldisciplinen hade som målsättning att forma och vilka som problematiserades.

Dessa kritiska synpunkter förtar dock inte bokens värde till forskningen; Norlins bok kommer inte att kunna förbigås av forskare som intresserar sig för skolan som fostrande institution ur ett historiskt perspektiv.

Jonas Qvarsebo

Provflygningarna. Platserna Andrée lämnade efter sig

Carl-Johan Svensson

Carlssons, 2021, 349 s.

Ingenjören Salomon August Andréés polarexpedition 1896—1897 över Arktis med vätgasballong har allt sedan 1930, när kvarlevorna efter de avlidna hittades, varit föremål för åtskilliga historieskildringar. Berättelserna rymmer äventyrets alla dimensioner av upptäcktsresandens mod, umbäranden och strapatser i ödemarken, mötet mellan natur och kultur och brännpunkten mellan mänskligt sökande, vetenskapliga framsteg och gränserna för det görbara. Andréés äventyr behandlas i en nyutkommen bok av Carl-Johan Svensson, lektor i historia och historiedidaktik vid Högskolan i Jönköping, men Svensson riktar strålkastaren mot andra berättelser än den etablerade om expeditionen till Arktis. Boken handlar om de nio provflygningar Andrée företog före den kända ballongfärden som slutade så tragiskt. Svensson ställer sig frågan varför dessa provflygningar, som ägde rum mellan 1893 och 1895, inte har uppmärksamats i de stora berättelserna om Andréés expedition, och hans studie råder verkligen bot på den

uppenbara bristen. Svensson undersöker inte endast de nio provflygningarna utan gör samtidigt en närgående studie av hur mikrohistoria skapas av människor som minns, berättar, återskapar och kollektivt berättar om spåren av Andréés resa, ofta gestaltade som dramatiska nödländningar. Boken är uppdelad i fyra delar. Den inledande och tredje delen skildrar flygningarna på Dalarö, Addarsnäs, Eskören 1893, Malmöbron, Vaddika, Fastebo, Intagan, Kursarve 1894 samt slutligen Tängsjö 1895 och de lokala minnena som lämnat större eller mindre avtryck som lokala kulturarv. Del 2 och 4 för teoretiska diskussioner om historiekulturella perspektiv och historiekulturella iakttagelser om historiebruk, minnesmärken och om hur historiska platser skapas. Bokens förord är skrivet av Håkan Jorikson, chef för Grenna museum (numera också kallat Andréexpeditionen Polarcenter).

De rika illustrationerna ger boken status av *coffee table*-format, men bilderna är mer än vackra illustrationer; de utgör själva spår och minnen av Andréés luftfärder. Albert Engströms teckningar i *Söndags-Nisse*, porträtt av samtida och dätida människor, fotografier, kartor, samtida gatuskyltar, vyer över landskap och platser, Andréés egna flygfotografier, Svenssons egna fotografier, artefakter från flygningarna, till exempel den så kallade testamentburken som hittades efter landningarna på Brunskär, bidrar med den materiella aspekten av minneskulturen som är lika viktig som den immateriella.

Skildringarna av de äventyrliga provflygningarna, nödländningarna och tumultet som ingenjörens testflygningar skapade är fascinerande läsning inte enbart på grund av Andréés banbrytande projekt, utan lika mycket tack vare Svenssons gestaltsningsförmåga. Det personliga och direkta anslaget i skildringar av mötena med människor och miljöer gör läsningen till ett äventyr i sig med Grännapojken Carl-Johan Svensson som ciceron. Svenssons efterforskningar är lika medryckande

som själva polarexpeditionen. Till exempel mysteriet med de sex mustaschprydda herrarna på fotografiet från Fastebo. Är fotot taget utanför Hotell Svea där Andrée bodde? Vilka är gentlemännen utöver Andrée? Är det brandchef Fraser eller länsman Hjort? Och vad är det som dricks i glasen, toddy? Eller ta Svenssons detektivarbete för att hitta den exakta landningsplatsen vid Vaddika via "Löttas" vittnesmål som återges i tidningen *Fyris* i april 1894. Vem av de tre Lottorna som är skrivna i Hökshammars och Skäffhammars socken blev uppskrämd vid kaffekoket när ballongen Sveas linor drogs över hustaket? Svensson skärskådar de okända människornas delaktighet och betydelse i den fantastiska historien om Andrée. Läsaren stiftar bekantskap med ett brokigt galleri av personligheter och sammanhang där lokala minnen föds och göds.

Kapitlet om historiekulturella perspektiv bryter med den inledande delen genom sin teoretiska inriktning. Kapitlet redovisar en lång rad definitioner av historiekultur och återger historiebrukets funktioner, medieringar och intentionsförklaringar, men utan att riktigt förankras i bokens mångfasetterade empiri. Det är som om kapitlet strävar efter att slå fast karakteristik, medan Svenssons rika och nyanserade iakttagelser i de empiriska studierna faktiskt bidrar med att visa hur komplext skapandet av historiska platser och kulturella minnen är utan att låta sig fångas i klassificeringar och typologier som strävar efter vattendelare mellan skrönor och faktabaserad forskning. Studien hade tjänat på att utveckla det resonemang som författaren för med stöd i Samuel Edquists forskning om hur lokalhistoria organiserar tid och rum, och vidare ta fasta på teorier om hur historiekulturer – eller minneskulturer – skapas. Svensson återger en rad akademiker som ägnat sig åt forskning om historiebruk men nämner inte den teoribildning som jag menar de empiriska avsnitten passar som hand i handske med, nämligen Jan och Aleida Assmanns tankegång om det

kommunikativa och det kulturella minnet. Det kommunikativa minnet förhandlas och omtalas av en mångfald röster och minnen, ibland motsägelsefulla och ofta föränderliga. Det kulturella minnet blir däremot förmedlat som en färdig berättelse, *a grand narrative*, och institutionaliseras av en elit. Jag tolkar Svenssons beskrivningar av Facebookgrupper, hembygdstidningar, *reenactment*-grupper och släktingar till dem som bevittnade äventyren som en polyfoni av muntligt berättande och kollektivt återskapande av kommunikativa minnen. I det avslutande kapitlet om historiekulturella iakttagelser är de teoretiska diskussionerna bättre förankrade i bokens övriga innehåll. Här drar Svensson en rad slutsatser om centrala aktörer, till exempel landsortspressens betydelse i minnesprocesserna och lokala aktörers funktioner, exempelvis entreprenörerna kring Café Nordpolen. Jag läser berättelserna om Andrées provflygningar som dynamiska brytningspunkter mellan de kommunikativa minnena om platsernas historia och de kulturella minnena som under jubileer och minnesmanifestationer institutionaliseras av lokala eliter. Svensson avslutar boken med ett avsnitt om sin egen betydelse och plats i historiebruket och uppvisar en ödmjuk insikt om att vara såväl en del av denna elit som en av de många rösterna i det kommunikativa minnet.

Svensson visar på ett sympatiskt sätt att historien inte görs av de stora männens bedrifter, utan av människor. En del sysslar med lokalhistoria, gillar att sjunga i kör och medverka till att skapa platser efter spektakulära händelser och personer, medan andra gillar pepparkakor, desserter och att erövra världen i luftballong. Och ett fåtal har därtill förmågan att gestalta dessa myller av händelser, drömmar, längtan, skräck, stolthet och fascinationer till tänkvärda berättelser om människan i historien. Carl-Johan Svenssons äventyr om platserna för ingenjör Andrées provflygningar är produkten av en sådan förmåga och äventyrslust. Boken om

ballongen Sveas spår är en mycket läsvärd framställning i ord och bild om människors omedelbara närhet i och till det förflutna. Det är en smula förmätet av en recensent att föreslå alternativa titlar men borde inte boken därför heta *Provflygningarna. Platserna som människor skapade efter Andréé?*

Cecilia Trenter

Avhandlingar

Att höra det förflutna till. Adlig minneskultur och kollektiv identitet efter ståndssamhällets upplösning, 1869–1976

Magnus Bergman

Malmö universitet, 2021, 333 s.

1800-talet var en tid av stor förändring för alla människor, adel som icke adel, men särskilt hårt blåste förändringens vindar mot adeln. Ståndsriksdagens upphävande 1865–1866 innebar slutet på en gammal samhällsordning. Tillkomsten av en tvåkamrariksdag satte dock inte punkt för adeln och dess efterhistoria tar sig Magnus Bergman an i sin avhandling *Att höra det förflutna till*.

Hur kunde adeln fortsätta att existera efter 1865–1866 års beslut och efter det modernas genombrott i slutet av seklet och början av 1900-talet? Hur upprätthölls adel som en meningsfull gemenskap i en tid då dess politiska roll förändrats i grunden? Det grundläggande problemet i Bergmans studie är att försöka identifiera och förklara adeln i förhållande till just dessa förändringar och till moderniteten. Mer precist innebär detta att undersöka ”hur den svenska adelns kollektiva identitet upprätthölls och förändrades under perioden från det första adelsmötet år 1869 till Riddarhusets 350-årsjubileum år 1976, genom att analysera den adliga minneskulturen” (s. 19).

I fokus för Bergman står alltså den adliga

minneskulturen och för att komma åt den använder han ett kulturhistoriskt angreppssätt. Han menar att ett kulturhistoriskt angreppssätt bättre kan förklara adelns anpassning till det moderna samhället än exempelvis socialhistoriska grepp gör. Teoretiskt hämtar Bergman inspiration från tysk forskning om adel, som särskilt betonat betydelsen av minne och som studerat den adliga kollektiva identiteten i övergången till modernitet. Han anknyter också till forskningsfältet *memory studies*, minnesstudier, som vuxit sig starkare inom historievetenskapen under de senaste tre decennierna. Det är en forskning med inriktning mot hur det förflutna inverkat på nuet inom olika socio-kulturella kontexter. I fallet med adel handlar det om ”minnestekniker” som slott, herrgårdar, arvegods, porträtt, sköldebrev, vapensköldar, familjegravar och genealogier med mera, påpekar Bergman. Adlig minneskultur ses alltså som ett sammanhängande system av meningsbärande symboler.

Metoden är kvalitativ och består i att analysera olika slags texter. Källmaterialet utgörs av adelsmötenas tryckta protokoll och adelns medlemstidning, som under huvuddelen av perioden hette *Arte et Marte*. Sammanlagt 35 adelsmöten hölls under den studerade perioden och det utkom 83 nummer av medlemstidningen. Till detta ska även läggas kompletterande källmaterial av typen tidningsmaterial och publikationer.

Avhandlingen är indelad i tre empiriska kapitel. I det första analyseras minnesmanifestationer och minnets performativa aspekter. Genom att uppmärksamma olika minnesmanifestationer, som processen bakom invigningen av Axel Oxenstiernas staty 1875–1890, Magnus Stenbocksminnet 1910 och hur adeln skrev sin historia 1875–1926, studerar Bergman skapandet av en adlig kollektiv identitet i övergången till ett modernt samhälle. Han urskiljer ett likhetsideal. Det är ett ideal som kännetecknas av att adeln uppfattade sina adliga föregångare som framstående tjänare i

nationens och kungamaktens tjänst, och "så ville man fortsätta att vara" (s. 139).

I det andra empiriska kapitlet uppmärksammas olika former av kommunikation i förhållande till minne. Bergman analyserar bland annat adelsmötenas öppnings-, avslutnings- och tacktal 1869–1971, kommunikationen kring skyddet av adliga släktnamn 1905–1971 och adelskapets yttre markörer så som privilegier och släktnamn. Han urskiljer framväxten av ett nytt ideal, som han benämner bevarandeidealet. Det kännetecknas av att adeln inte längre ska likna förfäderna utan bevara det man såg som adliga traditioner och institutioner åt eftervärlden.

Det tredje kapitlet, slutligen, analyserar minneskulturens fixpunkter, återkommande och frekvent använda motiv och teman. I detta empiriska kapitel tas frågan om adelsätters utdöende och herrgårdar upp. Med utgångspunkt i Magnus Brahes död 1930, och därmed också Braheättens undergång, noteras hur betydelsen av att bevara adliga traditioner och institutioner ökade i de interna adliga diskussionerna. Ju färre adelsätter som fanns kvar, desto större behov av att bevara det man hade, som herrgården, ett kulturhistoriskt minne av stort symboliskt värde.

Avhandlingen avslutas med ett diskussionskapitel, "Att höra det förflutna till", som också summerar studiens resultat. Ett av avhandlingens huvudresultat är att adeln under senare hälften av 1800-talet ville fortsätta vara en adel, trots modernisering, demokratisering och ståndssamhällets upplösning. Det fanns i början av perioden en ambition hos adeln att likna sina förfäder (likhetsidealet). Man sökte sina historiska förebilder hos Axel Oxenstierna, Magnus Stenbock och Erik Dahlbergh, alltså i adelspersoner som levde under svensk stormaktstid. I detta likhetsideal låg en förväntan om att framtiden skulle bli lika storslagen som det förflutna.

Men tiderna förändrades, och så också adeln. Under 1900-talets första hälft ersattes likhetsidealet av nya ambitioner, där-

ibland plikten att vårda och förvalta ett kulturhistoriskt arv. Förskjutningen av idealen sammanföll i tid med modernitetens genombrott och de båda världskrigen. Under 1900-talets tre inledande decennier gick den äldre europeiska regimen i graven och med den följde adeln exempelvis i Tyskland, där adel inte längre existerade annat än i personnamn och social prestige. För svenskt vidkommande innebar mötet med moderniteten att adeln började se sig själva som bevarare och förvaltare av institutioner och traditioner.

Resultaten är intressanta, viktiga och väl underbyggda av empirin, men jag urskiljer ändå ett problem, om än ett litet sett till undersökningen i sin helhet. Det berör metoden och tolkningen av den historiska utvecklingen som den beskrivs i det första empiriska kapitlet. Min uppfattning är att ambitionen att vara adel är en sak – den har Bergman förtjänstfullt kartlagt och utrett – men varför denna vilja var så stark under 1800-talets senare del framgår inte. Likhetsidealet som Bergman formulerar beskriver själva förändringen, vad det mynnar ut i, men förklarar inte omvandlingen. Det har att göra med metod och med idealbegreppets funktion i den historiska analysen. En idealbild kan inte vara sig själv nog, den måste problematiseras, annars saknar den förklaringsvärde. Därför hamnar också tolkningen fel i analysen. Vi förstår av Bergmans studie att adeln även fortsättningsvis ville vara en adel och vi förstår också vilka minnestekniker som användes, men vi förstår inte varför detta skedde och varför det ägde rum just då. Det är inte tillräckligt att säga att 1800-talets senare hälft kännetecknades av en stor omvandling. För att komma åt motiven måste man lämna den kollektiva nivån och fördjupa sig i individernas förhållningssätt och då behövs annat källmaterial, som dagböcker och brev. Jag hade gärna sett en diskussion kring detta. Kritiken gäller således det första empiriska kapitlet, inte de två efterföljande.

Men detta är som det heter småsaker

i sammanhanget. Magnus Bergman har skrivit en mycket intressant och givande studie som kommer bli en självklar referens inom adelsforskningen många år framåt. Den stimulerar till diskussion, väcker nya forskningsfrågor och engagerar läsaren. Studien är väl strukturerad, de empiriska kapitlen är genomarbetade och akribin är god.

I förhållande till tidigare forskare, till exempel Sten Carlsson och Göran Norrby, vilka främst undersökt adel utifrån socialhistoriska synsätt och metoder, ger Magnus Bergmans adelsstudie ett viktigt och nyskapande bidrag i det att han lyfter det förflutnas roll i omvandlingsprocessen. Adels historiesyn, historiebruk och minnestekniker förklarar förvisso inte allt av det som skedde under 1800-talets senare hälft och i början av 1900-talet, men det utökar vår förståelse av svenska adelns roll i omvandlingen och hur den påverkades av tidens strömningar och händelser.

Jag hoppas Magnus Bergman fortsätter på sin inslagna bana och tar sig an nya områden för adelsstudier, kanske en komparation mellan nordisk och tysk och engelsk adel. En sådan jämförelse skulle kunna visa på de likartade problem som engelsk, tysk och nordisk adel ställdes inför och hur skicklig den svenska adeln varit på att faktiskt kvarhålla sin position i det svenska samhället med både förmöget Ridдарhus och åsidosatt arvsrätt (för somliga) i form av fideikommiss.

Bo Eriksson

En förbindelse med en större värld. Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal

Charlotte Nilsson

Mediehistoriskt Arkiv, 2021, 284 s.

Ur ett konsumtionshistoriskt perspektiv var det sena 1800- och tidiga 1900-talet en spännande tid i Norden. Gamla och nya former av handelsutbyten tävlade om

kundernas uppmärksamhet samtidigt som industrialiseringen förde med sig många nya varor ut på marknaden. Konsumenternas möjligheter att komma i kontakt med det ständigt ökande utbudet blev allt fler och nya former för marknadsföring och distribution togs i bruk. En av nyheterna var postordern, det vill säga att företag använde sig av post- och järnvägar för att transportera sina varor till kunderna samtidigt som de annonserade utbudet genom en mångfald av trycksaker, inte minst genom postorderkataloger.

Relationen mellan ett postorderföretag och de människor som kom i kontakt med företaget står i centrum för Charlotte Nilssons avhandling: *En förbindelse med en större värld. Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal*. Nilsson närmar sig förhållandet mellan företag och kunder från ett mediehistoriskt perspektiv; hon vill undersöka vad det innebar för människors livsvillkor och föreställningsvärld att i ett tidigt skede av det svenska konsumtionssamhället komma i kontakt med den bild av varorna som postorderföretagen förmedlade. En stor del av postorderföretagens potentiella kunder befann sig på ett långt geografiskt avstånd från företagets hemort, men genom möjligheten att beställa varor per post blev en ny värld av konsumtion tillgänglig även för dem. Betoningen på det medierade mötet bildar avhandlingens utgångspunkt och är ny och intressant. Studien utgör därmed ett välkommet bidrag till den konsumtionshistoriska forskningen.

I centrum för Nilssons avhandling står ett av de första och mest populära svenska postorderföretagen under tidigt 1900-tal. Företaget vid namn Åhlén och Holm, grundades i Insjön i Dalarna 1899 av två unga män med sinne för affärer. I avhandlingens sex kapitel behandlas mötet mellan företaget och de människor som nåddes av dess reklam och varor, från grundandet till nedläggningen av postorderverksamheten i början av 1960-talet. Den inledande översikten över den tidiga svenska postorderns historia ger en

kontext till studien som helhet. I detta kapitel redogör Nilsson även för sitt val av metod och material samt den tidigare forskningen inom de discipliner som korsas i avhandlingen: medieteorin, handelshistoria och kommunikationsteknologisk forskning. Nilssons avhandling bygger på ett mångsidigt källmaterial som lämpar sig väl för en undersökning av det här slaget. Genom å ena sidan en granskning av kundernas upplevelser genom minnesberättelser, skönlitteratur och memoarer, å andra sidan Åhlén och Holms kataloger, agenturer och reklamaktiviteter, målas en bild av mötet mellan företaget och kunderna upp. Texten levandegörs av ett flertal citat ur källorna i vilka de människor som kommit i kontakt med Åhlén och Holm redogör för sina upplevelser och minnen. Företaget strävade efter att erbjuda något för alla och med en katalog som i början av 1900-talet rymde långt över tusen olika varuslag lyckades de ofta i sin strävan.

Som konsumtionshistoriker fann jag framför allt det tredje kapitlet om kundernas möten med postorderkatalogen och dess breda utbud tankeväckande. Här visar Nilsson på sådant som även känns igen från andra studier om konsumtion i Norden under början på 1900-talet. Attityderna till den ökade konsumtionen och de nya handelsmetoderna varierade bland folk i gemen, samtidigt som utbudet ständigt ökade och förändrades gällande både kvalitet och utförande. Åhlén och Holm saluförde bruksvaror av alla de slag, från möbler till kläder, klockor, böcker och leksaker. Utbudet kunde vara både bredare och billigare än i den lokala lanthandeln och riktade sig till flera olika kundgrupper. För den som inte hade råd att köpa något kunde själva katalogen ändå erbjuda en stunds förströelse och ett samtalsämne.

I det fjärde kapitlet studerar Nilsson hur företaget använde sig av lokala försäljningsagenter som genom sina nätverk ytterligare ökade försäljningen på det lokala planet. Intressant nog var det inte bara etablerade försäljare som åtog sig

uppdraget, barn och ungdomar kunde också anta denna roll. Genom att studera företagsarkivet visar Nilsson att dessa agenter var förvånansvärt många, det verkar således ha funnits ett stort intresse bland folk i olika åldrar för att engagera sig i verksamheten. Även de reklamturnéer och -tävlingar som diskuteras i det femte kapitlet lockade till sig både unga och gamla deltagare och åskådare. Dessa tävlingar marknadsförde framför allt företaget, inte varuutbudet. Avhandlingen avslutas med ett sammanfattande kapitel där slutsatserna behandlas. Nilsson pekar bland annat på de många olika slag av medieringar som företaget använde sig av men också på det handlingsutrymme som det geografiska avståndet mellan företaget och kunderna gav utrymme till. Man behövde inte köpa något, men katalogen och den övriga reklamen gav ändå information om det tidiga konsumtionssamhällets framväxt och möjligheter att forma dagdrömmar.

Charlotte Nilsson noterar själv att avhandlingen fyller ett tomrum i den tidigare forskningen, något som jag håller med om. Avhandlingens tema är spännande och den utgör ett välkommet bidrag till att nyansera bilden av handel och konsumtion under den aktuella tidsperioden. Och även om jag nämner det sist var det första som slog mig när jag fick avhandlingen i min hand hur fin den är till sin grafiska utformning. De många färgbilderna lockar till närmare granskning, sannolikt på samma sätt som bilderna i en postorderkatalog drog människorna till sig på den svenska landsbygden kring sekelskiftet 1900.

Anna Sundelin

En fackförening för hemmen. Kollektiv mobilisering, hyresgästorganisation och maktkamp på hyresmarknaden i Stockholm och Göteborg 1875–1942

Hannes Rolf

Ersta Sköndal Bräcke högskola, 2020, 428 s.

Hannes Rolf konstaterar i sin doktorsavhandling om hyresgästorganisationen att svenska historiker inte har ägnat hyresgäströrelsen något större intresse, och att den sällan nämns i översiktsverk om arbetarrörelsen eller folkrörelserna. Hans undersökning är alltså välmotiverad utifrån att den svarar mot ett forskningsbehov (ett viktigt tidigare bidrag till denna forskning utgörs av Hans Wallengrens doktorsavhandling, *Hyresvärlden. Maktrelationer i Malmö, ca 1880–1925* från 1994).

Syftet med avhandlingen är att undersöka förutsättningar för kollektiv mobilisering och organisering samt att analysera hur dessa faktorer påverkat maktförhållanden mellan hyresgäster och fastighetsägare. För att kunna lösa denna uppgift undersöker författaren hur hyresgästerna organiserade sig under en formativ period, hur organisationerna utvecklades, vilken social sammansättning de hade samt den organisationskultur som utformades inom rörelsen. Undersökningens empiri är hämtad från Stockholm och Göteborg, två städer som jämförs med varandra när det gäller hyresgästernas kollektiva mobilisering och organisering, konfliktrepertoarer och maktförhållanden.

Rolf skriver att avhandlingen till viss del är teoriprovande och teoriutvecklande. Han förankrar studien i en diskussion om folkrörelser och menar att rörelsen uppvisar drag som gör att den passar in ett typiskt folkrörelsemönster. Här förs också en diskussion om det skötsamhetsideal som tidvis kännetecknade övriga folkrörelser. Men Rolf knyter också an till Klas Åmarks teori om fackföreningarna som öppna karteller och om maktrelationer på arbets-

marknaden. Rolf modifierar denna så att den kan tillämpas på hyresmarknaden, och han kan på så sätt utveckla teorin när det gäller parternas möjlighet till konkurrensbegränsning och hyresgästorganisationernas strävan att begränsa hyresgästernas utbytbarhet. Rolf hämtar också inspiration från forskningsområdet *contentious politics studies*. Utifrån detta kan Rolf identifiera handlingsmönster och konfliktrepertoarer samt de så kallade möjlighetsstrukturer som användes inom hyresgäströrelsen. Rolf menar att politisk påverkan, egen bostadsproduktion och konfrontativa metoder var viktiga beståndsdelar i hyresgäströrelsens repertoar.

Redan före sekelskiftet 1900 gjordes vissa försök att organisera hyresgäster, men organisationsformerna minner snarast om en tidig associationsrörelse. Intressant nog framhåller Rolf att det under denna tidiga period fanns tankar om en egen bostadsproduktion. Men redan tidigt fanns också hyresstrejker och blockader med som möjliga metoder, vilket till exempel visade sig ären före och under storkonflikten 1909.

Först efter 1910 bildades hyresgästorganisationer som skulle bli bestående. I Stockholm skedde detta lokalt i flera stadsdelar, men också parallellt genom en organisation för hela staden, Stockholms Hyresgästförening (SH), bildad 1917. Grundandet kan förstås mot bakgrund av de sociala konfrontationer som kännetecknade detta år, men troligtvis kan också den nya hyresregleringslagen ha haft betydelse. Genom lagen instiftades hyresnämnder med representation från icke fastighetsägare, något som kan betraktas som ett sätt för myndigheterna att motverka sociala protester. Här såg den nybildade hyresgästföreningen en möjlighet till att få ett visst inflytande. Hyresregleringslagen gällde fram till 1923 och under denna tid kunde hyresgästorganisationen ge eftertryck åt sina krav. När lagen upphörde skiftade maktrelationerna åter till fastighetsägarnas fördel. I detta skede började SH rikta intresset mer mot

den bostadskooperativa verksamheten. Under slutet av 1920-talet återupptogs dock de mera konfrontativa metoderna som blockader och hyresstrejker. Detta ledde till flera överenskommelser med fastighetsägarna och innebar därmed också en förskjutning av maktrelationerna. Det var inte så vanligt att SH tog till blockader, men mera radikala föreningar ute i förstäder var mera benägna att använda konfrontativa metoder.

År 1916 bildades den första stadstäckande hyresgästföreningen i Göteborg, men den följdes av föreningar ute i stadsdelarna. Några år senare, 1922, grundades så Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg (HCF). Till skillnad från i Stockholm fick organisationen en mera federativ karaktär. HCF anammade fackföreningarnas metod att anhålla om förhandling under hot om stridsmetoder. Där man inte var framgångsrik utlyste man blockader. De konfrontativa metoderna blev mera betydelsefulla i Göteborg än i Stockholm. Rolf framhåller att det ställdes stora krav på individerna som förväntades ställa upp på organisationen, och det utformades en moralisk ordning med inslag av skötsamhetskultur. För att åstadkomma större enighet bildade fastighetsägarna 1932 en så kallad garantiförening med Svenska Arbetsgivareföreningen som förebild. Flera konfrontationer mellan Garantiföreningen och HCF utspelades under 1930-talet, då exempelvis en långvarig strid i Olskroken bilades först efter att parterna accepterat ett avtalsförslag från en statlig förlikningskommission.

Rolf tar också upp de bostadspolitiska strävanden som utformades inom Hyresgästernas Riksförbund (HRF), bildat 1923. Under 1930-talet tog man alltmer upp bostadspolitiska frågor och ställde till exempel en rad krav inför valet 1936. Detta år tillsattes en partssammansatt utredning som innebar att förbundet kunde utöva större inflytande. Tiden från att hyresregleringslagen upphörde att gälla till att en ny hyreslag beslutades 1939 flyttade

hyresgäströrelsen fram sina positioner. Detta blev dock ett argument för att den fria hyressättningen inte skulle kringskäras mer än marginellt genom 1939 års lag, ett utfall som HRF inte direkt välkomnade. Den hyreslag som antogs 1942 brukar tolkas som en slutpunkt för de mera konfrontativa inslagen hos hyresgäströrelsen, men Rolf visar att en militant kamprepertoar i viss utsträckning fortsatte att tillämpas även senare, särskilt under och efter radikaliseringen 1968.

I ett särskilt kapitel redovisar Rolf en statistisk jämförelse mellan Göteborg och Stockholm när det gäller olika konflikter. Det framgår tydligt att blockadvapnet i huvudsak var ett Göteborgsfenomen och att de flesta blockader i denna stad var bilagda inom ett år, men att en del var mera långvariga. Statistiken över hyressänkningssaktioner visar dock att dessa även var vanliga i Stockholm. Särskilt 1932–1936 synes utifrån konfliktstatistiken ha varit en offensiv period i rörelsens historia. Ett intressant konstaterande är att konflikterna ofta iscensattes i samband med flyttdagarna i oktober. Rolf konstaterar att stora hyressänkningar i Stockholm tycks korrelera med ett stort bostadsutbud och en försvagad motpart. En intressant fråga Rolf ställer är om de många striderna i Göteborg påverkade förhandlingsviljan i Stockholm. En skillnad mellan städerna är också att organiseringen i Stockholm påverkades av radikala uppsving nationellt och internationellt, medan det i Göteborg mer handlade om en stadig upptrappning av konflikter under 1920-talet fram till de stora hyresstriderna under kommande decennier.

Rolf skriver också en hel del om hyresgäströrelsens förhållande till arbetarrörelsen. Framför allt i Göteborg fanns det ett kommunistiskt inslag, vilket kan förklara militansen. I Stockholm var hyresgästföreningen mer reformistisk och tidigt inriktad på bostadspolitik, något som sedan fördes över på riksorganisationen som hade sitt säte i huvudstaden med dess riks-

politiska institutioner. Här hade också den bostadskooperativa grenen, HSB (bildad 1923), en starkare ställning än i Göteborg. När förbundet blev en riksorganisation ställdes tydliga krav på centralisering, vilket kom att stå emot förespråkare för lokal autonomi bland kommunister, syndikalister och vänstersocialdemokrater.

Hyresgäströrelsen utvecklade en social verksamhet och en fritidsverksamhet, inte minst för barn och ungdomar. HSB uppförde sommarstugor och Hyresgästernas havsbad startades i Bohuslän. Det fanns också en särskild kvinnoorganisation i Göteborg. Det fördes en diskussion om att i ökad utsträckning få med kvinnor i arbetet, men endast ett fåtal fanns med på kongresserna. Ett problem som togs upp var att det bara fanns ett medlemskap per hushåll, och detta innebar oftast att det var männen som utövade rösträtten. I Malmö infördes ett familjemedlemskap, men det fick ingen efterföljd i Göteborg och Stockholm under undersökningsperioden. Rolf framhåller att rörelsens kvinnor ”spelade viktiga, men undanträngda roller i rörelsen”.

Hannes Rolfs avhandling är en imponerande undersökning av hyresgäströrelsen i Sverige. Den bygger på ett stort källmaterial som används och analyseras med metodisk säkerhet. Redogörelsen för de olika striderna på hyresområdet är spännande att läsa i all sin detaljrikedom. Avhandlingen är teoridriven utan att vara belastad med alltför långa utläggningar. Jag har en del frågetecken när det gäller vissa delar av teorianvändningen, men i huvudsak lyckas Rolf med ambitionen att använda sig av sina teoretiska utgångspunkter. Resultaten är påfallande intressanta och arbetet som sådant är ett viktigt bidrag till vår kunskap om en folkrörelse som kunde ha uppmärksammats mer inom forskningen.

Lars Berggren

Övningar i frihet.
Pedagogiseringen av känslolivet
och mellanmännsliga relationer i
1970-talets Sverige

Linnea Tillema

Makadam, 2021, 282 s.

Det är maj 1969. En grupp chefer från AB Atomenergi sitter i en ring med framåtsträckta ben. De deltar i en ”kontaktövning” som ska lära dem att bättre uttrycka känslor och vara sig själva. Denna så kallade sensitivitetsträning var en amerikansk metod som fick ett genomslag omkring 1970 och som hade till syfte att framställa autentiska subjekt i en förnyelse av ledarskap, arbetsplatsrelationer och arbetsrutiner. Kopplingen till känslolivet och de mellanmännsliga relationerna ansågs vara i behov av förstärkning.

Den fascinerande och (åtminstone med våra nutida ögon) lätt komiska nyckelscenen från AB Atomenergi inleder ett av tre empiriska nedslag i Linnea Tillemas nyutkomna avhandling i idéhistoria. Avhandlingen är ett viktigt bidrag till 1900-talets svenska känslöhistoria. Den synliggör mötet mellan en, i allt väsentligt amerikansk, individcentrerad självförbättringskultur och den socialdemokratiskt färgade svenska samhällsmodellen under 1970-talet. I tre väl valda och rika delstudier som behandlar i tur och ordning arbetsplatsen (den offentliga sfären), familjelivet (den privata sfären) och sexualiteten (den intima sfären), synliggör Tillema en viktig historisk bakgrund till vår egen tids coach-kultur med dess underliggande tonvikt på individens förändring. Genom sensitivitetsträning på arbetsplatser, men också genom kurser i aktivt föräldraskap och genom terapeutiska metoder för ökad sinnlig njutning, skulle en frigörelse av individen äga rum.

Denna frigörelseprocess syftade till att göra individen mer autentisk. Ett centralt begrepp i avhandlingen är ”autenticitetstekniker”, vilket kopplas till Foucaults teori om *governmentality*, som ofta på

svenska översätts till regimentalitet eller styrningsrationalitet. Tillema menar att autenticitetsteknikerna – manifesterade i övningar, instruktioner, kurser eller träningsprogram – utgjorde led i ett förändringsarbete som på flera sätt var radikalt och som inbegrep samhällets mest grundläggande institutioner: arbetet, familjen och äktenskapet. Detta ser Tillema som en pedagogiseringsprocess som i sin tur är en form av uppenbar samhällelig styrning. På så sätt kan boken läsas som en intressant berättelse om hur den i mitten av 1900-talet så framträdande sociala ingenjörskonsten under 1970- och 1980-talen kom att ersättas av ett slags individcentrerad, frihetlig ingenjörskonst som pekade framåt mot en nyliberal ordning. Friheten var bara, menar Tillema, ett annat slags styrning. Samhället skulle fortfarande skapas, men nu bestå av autentiska subjekt, kännande, sanna mot sig själva och mot sin omgivning.

Avhandlingen har ett stort antal förtjänster. Förutom att den erbjuder njutbar och engagerande – ja, stundom underhållande – läsning, är den resultatet av ett imponerande empiriskt fotarbete. Kapitlen som täcker de tre empiriska fallstudierna utgör var för sig betydelsefulla bidrag. Den teoretiska ramen är lämplig och även om Foucaults *governmentality*-begrepp i sig numera har föga nyhetsvärde i historiska undersökningar, så adderar Tillema några viktiga egna begrepp, inte minst "autenticitetstekniker" och "pedagogisering", som hon inlemmar i sina analyser av källmaterialet, vilket i första hand består av böcker, instruktionsbroschyrer och artiklar i tidningar och tidskrifter.

En kritik som kan riktas mot avhandlingen är att ett bredare forskningsläge om 1970-talets samtidskänsla saknas till förmån för en betydligt snävare inriktning på tidigare forskning om det sena 1900-talets självförbättringskultur. Det blir ett problem i synnerhet då författaren så tydligt lyfter fram den egna forskningen som en som komplicerar den etablerade historieskrivningen om denna period i

svensk historia. Ingenstans får vi dock reda på vilka som representerar denna "etablerade" historieskrivning, och därmed blir det oklart mot vem eller vilka avhandlingen tar spjörn. Bilden av tidigare forskning såsom helt dominerad av berättelsen om kölvattnet av 1968 är också något skev. Under de senaste två decennierna har det tvärtom publicerats en hel del forskning som faktiskt bidragit med just mer komplexa perspektiv på decenniet: forskning av Martin Wiklund om modernitetens berättelserna, Kristoffer Ekberg om alternativrörelsen, David Larsson Heidenblad om miljörelsen, och Maria Larsson om pornografiscenen är bara några exempel. Avsikten att problematisera enkla bilder av 1970-talet styrde också arbetet med den bok jag själv var med och redigerade, *1973. En träff med tidsandan* (2008). I *Scandia* 2020:1 sammanställer och diskuterar Karl Haikola förtjänstfullt denna forskning om 1970-talets mångfasetterade idélandskap.

Min huvudinvändning rör alltså Tillemas skildring av forskningsläget, som jag menar är lite orättvis. Men i allt annat är jag positiv till den forskning som här gjorts. De empiriska kapitlen är så fånglande intressanta, att åtminstone denna läsare långa stunder glömde att hon var satt att bedöma boken. Boken är därtill generöst illustrerad, noga korrekturläst och vackert formgiven av proffsiga Makadam förlag. Den förtjänar läsare långt utanför akademien.

Marie Cronqvist

Antologier

Digital Histories: Emergent Approaches within the New Digital History

Mats Fridlund, Mila Oiva & Petri Paju (eds.)

Helsinki University Press, 2020, 360 p.

In 2016, Cameron Blevins lamented the perpetual future tense of digital history. For far too long, historians had extolled the shiny promises of computer-assisted scholarship without much to show in support of their optimism. Now, however, the results are coming in. This edited volume is neither a manifesto nor a methods textbook. Instead, it contains real contributions to traditional historiographical debates, all of which wield digitally enabled analyses for building their arguments.

The book is a product of the “digital history roadshow” that toured Finnish universities and engaged more than a hundred historians in 2018. It contains eighteen chapters written by more than thirty authors, most of whom are based in Finland. The volume thus illustrates the collaborative nature of digital history. Working with huge corpora and computational methods often requires interdisciplinary teams of historians and data scientists, even if the book also contains impressive examples of historians having gone the extra mile to master coding themselves.

The stated aim is to highlight the wide-ranging contributions to historical debates originating from the community of digital historians, and the volume certainly makes good on its promise. The empirical chapters cover late medieval anti-heretical treatises, eighteenth-century astronomical discourses, nineteenth-century debates on humanism, women’s suffrage movements, East German dissidents, *Allemansträtten*, and Eurovision songs, to mention but some of the themes. In fact, the scope is so broad

that one is hard-pressed to imagine the historian with an empirical interest in more than a few chapters, at most. The breadth however, is the point. It demonstrates how digitally enabled analyses are now being employed in all corners of the discipline of history, producing results that traditional historians ignore at their own peril.

The volume also provides a healthy antidote to the continuous specialization of historians into ever-narrower subfields that rarely recognize the existence of one another. In digital history, side-glancing for methodological innovation is a requirement, as Jo Guldi points out in her concluding essay. The methods developed in one subfield may be precisely those that solve a knotty problem in another. For example, the chapter by Reima Välimäki and his four colleagues on computational methods for attributing the authorship of medieval manuscripts not only addresses an old problem using methods that should interest medievalists at large, but these methods also have ramifications for all historians seeking to unmask authors of anonymous texts, regardless of time and place. Similarly, the chapter by Heidi Hakkarainen and Zuhair Iftikhar employs computational methods to study traditional questions of conceptual history. Using dynamic topic modeling regarding the concept of humanism in nineteenth-century German-language newspapers, the authors support Koselleck’s famous *Sattelzeit* arguments with a fine-grained, yet statistically robust analysis easily applied to other problems and periods. And, to give a final example, a chapter by Pasi Ihalainen and Aleksis Sahala on internationalism and British parliamentary debates employs a collocation method to identify the co-occurrence of words in large corpora. This method enables the authors to search for unexpected conceptualizations of internationalism having previously gone unnoticed. Again, this is a widely used method by digital historians working with huge corpora covering long time periods.

In addition to its ten empirical chapters, the book also contains historiographical reflections on digital history. Petri Paju traces the history of computer-assisted historical inquiry in Finland back to the 1960s, while Mats Fridlund presents a typology for thinking about different degrees of digitally enabled historical research. At this point, when digital searches, word processing, and communication have long been part and parcel of the historian's work, it is somewhat a truism to state that all historians are digital historians. The question is rather what lies ahead for the discipline; just how comprehensively is digitalization going to reshape historical research? Fridlund identifies two possible types of digital history. A "revolutionary," paradigmatic transformation of the historical profession through close collaborations with computer scientists and a "reflective appropriation" of pre-packaged tools that do not require coding skills. This latter, hybrid research practice by far seems to be the most likely and viable, even though it entails depending on "black-boxed" applications.

The conditions for computer-assisted analyses are discussed in chapters by Jessica Parland-von Essen, Kimmo Elo, and Johan Jarlbrink. Parland-von Essen discusses the critical role of infrastructures and data management, while Elo's chapter focuses on the specific problem of metadata. As he cautions, digitization without careful metadata curation merely produces unnavigable heaps of data. Finally, Jarlbrink illustrates just how dependent digital methods still are on manual labor to weed out the rotten data or validate the efficacy of a tool.

Overall, *Digital Histories* lives up to its subtitle by presenting a broad range of "emergent approaches" in current digital history. The authors and editors have done an admirable job making the chapters accessible to readers unfamiliar with methods such as topic modeling and named entity recognition. The chapters are also characterized by self-reflective discussions attuned to the limits posed by incomplete

corpora, dirty data, and algorithmic biases. Perhaps this impressive degree of transparency practiced by many digital historians may even herald a new standard for the discipline at large. At any rate, historians curious about the insights that digital history may generate are well-advised to study this volume.

Sune Bechmann Pedersen

Propaganda. En antologi om påverkan

Oscar Österberg (red.)

Forum för levande historia, 2020, 139 s.

Vår tids förståelse av propaganda är fortfarande präglad av 1920-talets propagandateoretiker som Harold Lasswell och Edward Bernays. När de formulerade sina idéer om påverkan genom medierad kommunikation var det i skuggan av första världskrigets erfarenheter. De blev senare naturliga referenspunkter för kommande generationers forskare, inklusive historiker, som på olika sätt intresserade sig för studiet av propaganda. Över tid har detta genomslag bidragit till ett dominerande narrativ om propaganda. Före 1914 var betydelsen av och synen på propaganda mer öppen och kunde hänvisa till både negativa och positiva aspekter. Den psykologiska krigföringen under första världskriget, tillsammans med krigets förödande konsekvenser, bidrog till att propaganda blev mer associerat med negativa betydelser, något som cementerades efter andra världskriget.

Den linjära berättelsen om propaganda och dess betydelser är emellertid problematisk och håller inte alltid vid en empirisk prövning. En förtjänst med *Propaganda. En antologi om påverkan* är att den redan i inledningen enkelt visar att det även på 1980-talet gick att använda termen propaganda i positiva och neutrala ordalag. Bokens syfte är emellertid inte att kartlägga propagandabegreppets historia utan att fördjupa kunskaperna om propaganda,

både ur ett historiskt och ett samtida perspektiv. I den korta men klagörande inledningen av redaktören Oscar Österberg anläggs ett pragmatiskt perspektiv på vad propaganda har varit och kan vara: "Propaganda handlar i grund och botten om att få en person att tänka på ett visst sätt. Att medvetet försöka övertyga människor att bibehålla eller ändra inställning med hjälp av utstuderade och utvalda budskap. Det primära syftet är att få mottagaren att följa avsändaren, oavsett faktagrund eller sanningshalt." Även om boken arbetar med en flexibel definition av propaganda ligger ett uttalat fokus på propaganda i odemokratiska länder. Denna inriktning kan föras tillbaka till antologins beställare: myndigheten Forum för levande historia och dess utställning "Propaganda – risk för påverkan" från 2017.

Den nätta antologin är uppdelad i en inledning och fyra kapitel som berör propaganda i Nazityskland och Sovjet under 1930-talet, IS samt den svenska mellankrigstiden. I det första kapitlet, "Nationalsocialistiska drömmar", behandlar Stéphane Bruchfeld framställningen och förmedlingen av nazistiska idéer om bland annat folkgemenskapen, familje- och ungdomspolitikerna och antisemitismen. Bruchfeld argumenterar för att det inte bara var vapen och järnvägsvagnar som förde människor till döden utan även föreställningar och känslor, och att det därför är viktigt att också studera hur nazisterna skapade en vi och de-retorik. Genom en visuell analys av material hämtat från bland annat magasin och målerikonst argumenterar Bruchfeld för att den livsbejakande sidan av propagandan var oskiljbar från den morbida sidan av nazisternas politik. Argumentationen är rimlig och underbyggd, men jag hade önskat en fördjupad diskussion om förhållandet mellan olika medieformer och hur propagandan kunde röra sig mellan dessa och implementeras i olika institutioner (skolan är till exempel ett återkommande tema i kapitlet).

I kapitel 2 argumenterar Andrej Kotljarchuk

för att utrensningarna av minoriteter i Sovjetunionen under 1930-talet både föranleddes och underlättades av lokalpressens framställningar av nationella minoriteter. Även om Kotljarchuk säger sig fokusera på lokalpressen i svenska och finska minoritetsområden glider analysen över till andra arenor där propagandan sprids, inte minst skolorna, vilket återigen väcker frågor om hur boken på ett övergripande plan förhåller sig till mediebegreppet och till medieinfrastruktur. I Kotljarchuks kapitel framstår medier som likställt med de traditionella massmedierna, vilket ibland märks genom en ospecifik begreppsanvändning ("centralmedierna", "medias publikationer" och så vidare). Det snäva mediebegreppet kommer också till uttryck i kapitlets inledning där Kotljarchuk slår fast att på grund av den sovjetiska statens ensamrätt på press, bio och teater hade den också "i det närmaste total kontroll över offentligheten". Givetvis rädde sträng kontroll och censur av den sovjetiska offentligheten, men beroende på hur medier och deras infrastrukturer definieras hade det också varit möjligt att inkludera andra former av kommunikation på gator och torg, butiksskvalver med mera. Den snäva förståelsen av offentligheten begränsar delvis analysens poänger.

Bokens avvikande kapitel är Evin Ismails om IS propaganda. Det är välkomnade att boken öppnar för andra teman än sådana som är överrepresenterade i forskningen (läs: nazistisk och sovjetisk propaganda), och det är inte ett principiellt problem att kapitlet har en samtida tematik. Men kapitlet sticker även ut i andra avseenden, vilket möjligen kan förklaras med att Ismail till skillnad från bokens övriga författare är sociolog och inte historiker. Kapitlet är till exempel inte lika empiriskt orienterat som bokens andra tre. Det behöver inte vara ett problem, men här framstår det stundtals som att Ismails resonemang främst bygger på vad andra forskare ha kommit fram till. Vidare spretar innehållet åt olika håll, vilket förmodligen beror på att Ismail inte har

arbetat med en styrande forskningsfråga (däremot finns det olika frågor insprängda här och var i texten). I stället erbjuds kortfattade och allmänt hållna redogörelser om diverse aspekter som kan kopplas till IS-propaganda på internet. Slutligen hade språket och formalia behövt en omarbetning före publicering. Det handlar dels om att texten ger ett hackigt intryck, dels om onödiga superlativ och upprepade fraser. Här hade redaktören kunnat göra ett mer aktivt arbete.

Bokens kapitelstruktur är svår att begripa sig på. Den är i alla fall inte kronologisk. För mig hade det till exempel varit mer självklart att placera Österbergs kapitel "Propaganda som hot i mellankrigstidens Sverige" först i stället för sist. Anledningen är bland annat att det presenterar en redogörelse för propagandabegreppets utveckling i Sverige från 1800-talet till 1930-talet och därmed förankrar begreppet i en svensk historisk kontext. Analysen, som är mer redogörande än analytisk, tar sig formen av ett slags begreppsanalys med fokus på mellankrigstiden. Kapitlet kretsar kring vilka betydelser som tillskrevs propagandabegreppet och i vilken utsträckning propaganda betraktades som ett politiskt hot i samhällsdebatten under den valda tidsperioden. Österbergs arbete är empiriskt grundat men det är inte helt klart hur analysens teman har valts ut, liksom hur utsträckningen av idén om propaganda som ett hot systematiskt har mätts.

Propaganda. En antologi om påverkan ramar in av ett värdefullt historiskt perspektiv på propaganda och som i flera fall efterlevs i de olika kapitlen. Det är synd att boken inte rymmer fler kapitel som kunde visa på andra dimensioner av propaganda som begrepp och verksamhet. Sådana exempel hade kunnat kretsa kring hur propaganda kan aktiveras i och överförs mellan olika medieformer och arenor, och på så sätt studeras som ett sammankopplat system. Bristen på bidrag skapar en spretighet i boken, som förvisso inte är ovanlig i antologier. Att uttryckligen fokusera på propaganda i odemokratiska länder är inget fel i sig. Men det gör samtidigt att boken blir ett av många bidrag där propaganda framställs som en extrem och främmande aktivitet. Dagens samhällsdebatt i liberala demokratier präglas bland annat av diskussioner om alternativa fakta, desinformation och falska nyheter. Dessa diskussioner behöver också berikas med historiska perspektiv, till exempel genom att frilägga skillnader och kontinuiteter, för att sätta vår egen tid i ett större sammanhang. Jag hade gärna sett fler bidrag som förde fram andra perspektiv för att synliggöra vår egen tids användning och begripliggörande av propaganda.

Fredrik Norén

Mindre uppmärksammade historiska jubileer

Originalteckning för Scandia av Fredrik Tersmeden

